

ՄԱՍԵԱՅ ԱՂԱԿԻ

MELAIK. D.

L. DUJARDIN S.

ԱԻԵՏԱԲԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

Երաստրակեալ ազգանք սաստրուրեամբ

ՊԱՐՈՆ ԵԴՈՒԱՐԻԱՅ ՌԱՓԱՅԵԼԻ ՂԱՐԱՄԵԱՆ

Ս. ՅԱՐԻ. — Ս.ՊՐԻԼ, 1855. — ԹԻԻ Գ.

Ի ՓԱՐԻԶ

Ի ԳՐԱՆՈՅԻ ՊԱՐՈՆ Ճ. ԱՐԱՄԵԱՆ

Ի Փողոցն Սեն-Սիբիլիս. ք. 38.

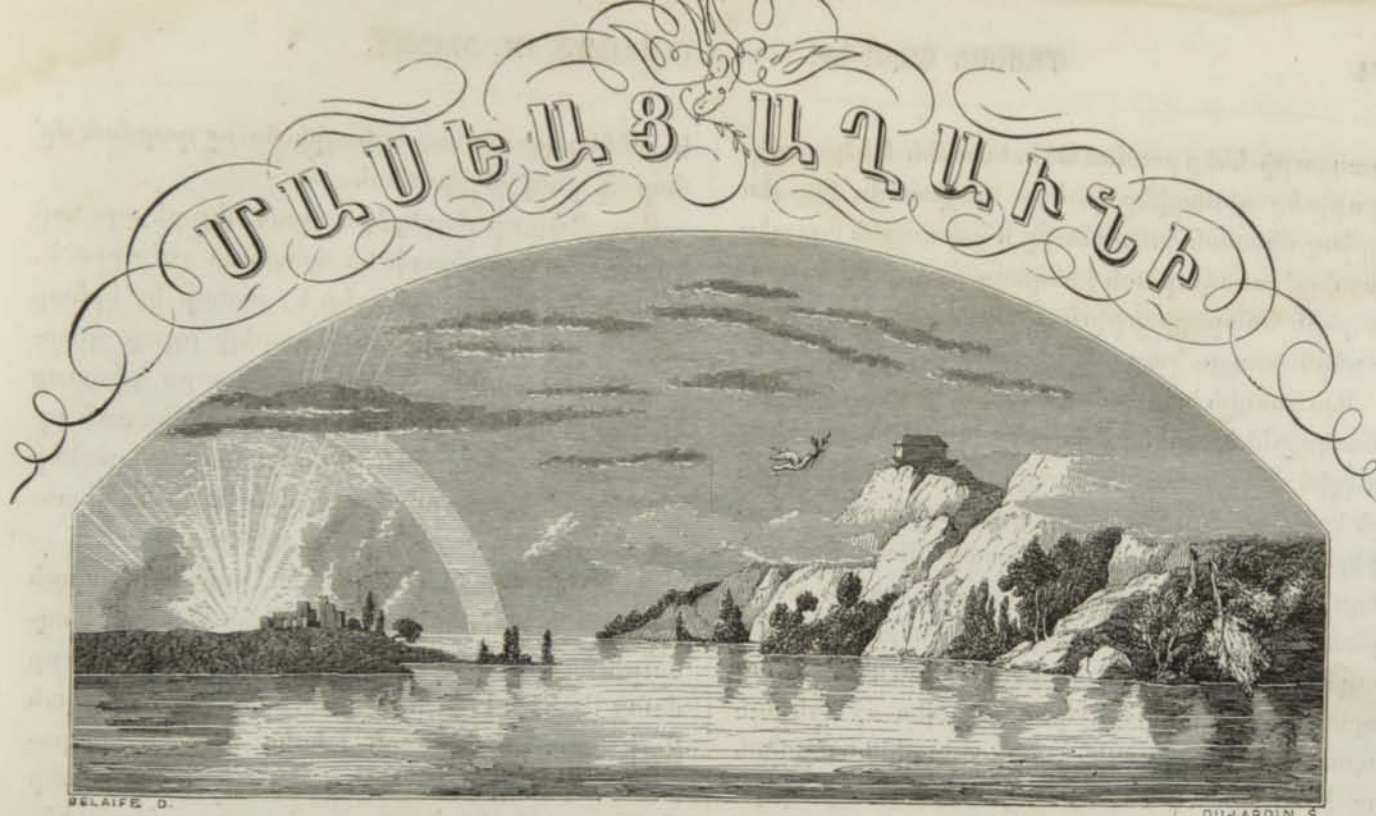
Կորժակալք

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ
ԱԻԵՏԻՍ ԱՂԱՅ ՊԵՐՊԷՌԵԱՆ.

ԶՄԻՆՈՒՆԻՍ.
ՊԱՐՈՆ ԿԱՐԱՊԵՏ ԻՌԻՄԱՐԵԱՆ.

ԱՂԵԲՍԱՆԴՐԻՍ
ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅ ՏԵՐ-ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ.

ԵԱՇ ՄՈՒՏԱԽԻՈՅ
ԲԱՄԲԵՆԱՐ ՅԱԿՈՒ ԱՂԱՅ ՊԵՆԵՂԵԱՆ.

ՄԱՍԵԱԲԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

Ա. ԿԵՆՑԱՂՕԳՈՒՏ ԲԱՆՔ.

ՄԵՐ ԱԶԳԻՆ ԱՆՄԻԱԲԱՆ ԸՂԼԱՒՈՒՆ ԿԱՄ ԸՍՈՒԵԼՈՒՆ ԲՈՒՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ:

Ամբողջ ազգի մը որ եւ իցէ գովելի կամ պարտուելի բնաւորութիւն սեպնականելով, ընդհանրապէս այն ազգէն եղողները հարկաւ այս բնաւորութիւնն ալ ունին ըսելը սովորական բան մըն է շատ տեղ. բայց խիստ շատ անգամ այս տեսակ դատողութիւնը ծուռ ու սխալական է, քեպտա եւ ըսողը նոյն ազգէն ալ ըլլայ: Այն դատմունքն ընողներուն բռնած ճամբան՝ ժամանակէն ընդհանուրը ձեռնարկել կրտսի, որ ուղիղ տրամաբանութեան կանոններուն դեմ կեցէ. եւ ծուրութիւնը ցուցնելու դիւրին հնարքներէն մէկն ալ է նոյն ձեռնարկութիւնը կերպով մը շրջել, եւ հարցընել զիմացիին. երէ քու ազգդ այդ պակասութեան տերն է, ուրեմն դուն ալ որ այդ ազգին անձանցը մէկն ես՝ նոյն պակասութիւնն ունիս: Կրտսենս որ մէկէն ի մէկ ինքզինքը դուրս կը հանէ: Ուրիշի մը հարցուր, անիկայ ալ մէկդի կը քաշուի: Վերջապէս նոյն ազգէն եղողներուն ամեն մէկուն զատ զատ հարցուր, շատ հաւանական է որ ամենէն ալ նոյն

պատասխանն ընդունիս. այս ինքն քե Քնա լիցի, ես ալ այն ազգէն եմ, բայց այդ պակասութիւնը չունիմ:

Մեզի կերեւայ քե մեր Հայոց ազգին վրայ շատ ժամանակի ի վեր տեսնուած անմիարանութիւնն ալ այսպիսի յատկութիւններէն մէկն է. այնպէս որ Հայերը անմիարան են ըսելը առակ դարձեր է, եւ սակայն Հայ մը չկայ որ ես անմիարան եմ ըսէ: — Ինչո՞ւ համար մենք ալ ջնտեցընենք քե ուրեմն անմիարանութիւնը Հայոց ազգին բնաւորեալ յատկութիւն մը չէ: — Ոչ ոչ, կըսէ մէկէն զիմացիները որ Հայոց հին եւ նոր պատմութիւններն աչքե անցընենք, եւ մինչեւ մեր ժամանակին ցաւալի զիպուածները աչքերնուս առջեւ բերենք, շատ դժուար է որ միարանական հոգւոյն մեջերնիս պակաս ըլլալը ջտեսնենք: Եւ յիբաւի. տան մը մեջ անդադար կոխ որ պատանի, ով կրնայ ըսել քե այն տան բնակիչները խաղաղասեր անձինք են. նմանապէս ժողովուրդ մը որ զանազան կու-

սակցութիւններ բաժնուած է, եւ ամէն մէկ կուսակցութիւնը դիմացինը ջնջելու կաշխատի, ինչպէս կրնայ միարանասէր ըսուիլ: Ո՞չ ապաքէն այդպէս խօսիլը՝ խռովութեան խաղաղութիւն ըսել է, փոքորկին հանդարտութիւն, խաւարին լոյս, դառն բանին քաղցր, չար բանին բարի...:

Այս ըսողին խօսքը ծուռ հանած ջնք ըլլար՝ երբ հասկըցընենք իրեն քէ մեր միտքը այն չէ որ Հայոց ազգին մէջ շատ եւ շատ անգամ անմիաբանութիւն չէ եղած ըսենք. քան լիցի. պատմութիւնն ու դէպքերը ստել ջնք կրնար: Մեր մի միայն ըսելիքն այս է քէ անմիաբանութիւնը մեր ազգին բնութեանը մէջ չէ, բնաւորեալ մէկ յատկութիւնը չէ, այլ պատահական մէկ պակասութիւնն է՝ այլ եւ այլ պատճառներէ առաջ եկած. այնպէս որ երէ այն պատճառները չըլլային, մեր ազգը միաբանական ու խաղաղասէր հոգւոյ կողմանէ ալ աշխարհիս եզական ազգերէն մէկը կըլլար:

Ասոր համար, մեր ազգին պատմիչները, որ շատ անգամ անմիաբանութիւնը միայն պատճառ սեպեր են Հայոց անցեալ եւ ներկայ դժբաղդութիւններուն, եւ անկեց անդին չեն ուզած տեսնել, ոչ սակաւ սխալած կերեւեան մեզի: Իրենց դիտաւորութիւնը բարի եղած է անտարակոյս, այս ինքն անմիաբանութենէն զգուցցընել մեր ազգը, ետքէն եկողներուն ալ խրատ մը բողոյ որ անկեց զգուշանան, եւ միաբանասէր ու խաղաղասէր ըլլան: Բայց վախճմ քէ անմիաբանութեան բուն պատճառները հասկընալու եւ հասկըցընելու շանք ջընելով՝ քիչ շատ նման գտնուած են այն անփորձ դատախարակաց որ իրենց աշակերտին ծանր ծանր անակախներ կըսեպնականեն, եւ այնչափ կըկրկնեն որ տղան ալ միտքը կըղնէ քէ իր բնաւորութիւնն է այն, ուստի ի լաւը փոխուելէն կըլլուսանատի, եւ մինչեւ պարծենալով ալ կըհամարձակի ըսել քէ ես ծոյլ եմ, ես խեղ եմ, ես կոպիտ եմ, ես բմբած եմ... Վայրասպար ջնն ըսած մեր ծերունի նախահարք քէ « Բառասուն օր երէ տղուն խենք ըսես, խենքութեան ոսկորը կանճի: »

Ո՞րչափ Հայկագուռք տոննուած են որ մէջերին տարաձայնութիւն կամ կարծեաց տարբերութիւն պատահելուն պէս՝ կըսեն. Հայ ենք, աղբար, հայ ենք, անմիաբան ենք, իրարու խօսք ջնք հասկընար: — Պատճառ: — Այնպէս ստեղծուած ենք. բնութիւնն իս է. ասանկ եկեր ենք՝ ասանկ կերբանք: Եւ ջնն մտածեր քէ այսպիսի յուսանատական եւ կըուցիչ խօսքով այն հիւանդներուն կընմանին որ ոչ հիւանդութեան պատճառը հասկընալ

եւ անկեց զգուշանալ կընային, եւ ոչ դարձան մը՝ ճար մը ընել բժշկութեան:

Արդ մենք որ մտքերն իս դրած ենք քէ այս ազգային անմիաբանութիւնը պատճառ չէ՝ գործ է, բնութիւն չէ՝ պատահմունք է, ուստի եւ կընար ազգին մէջէն վերցուիլ՝ երէ կարելի ըլլար պատճառները վերցընել, — կըսենք քէ չորս զլխաւոր պատճառ կըտեսնենք մեր ազգին անմիաբան ըլլալուն կամ երեւնալուն, յորոց ոմանք հին ատենը միայն կան եղեր, ոմանք ալ մինչեւ հիմա կըտեսնեն:

Առաջին պատճառ հին ատենի Հայոց անմիաբան ըլլալուն կըհամարինք Հայաստանի բնական կազմութիւնը: Որովհետեւ այն երկրին մեծ եւ զլխաւոր մասը լեռնոտ է, եւ իրաւամբ ըսուեր է՝ Ասիական Զուիցերի, բնակիչներն անոնց մէջ պատասպարուած, լեռներուն վրայ ալ բերդեր շինած՝ մանր մանր գրեթէ ինքնազուխ ժողովուրդներ էին, իրարմէ բաժնուած գատուած, ու մէկմէկու կերպով մը անձանօր: Եւ քեպտա իրենց քազաւորին տուրք եւ զօրք կուտային՝ ամէն մէկը իր մեծութեանը համեմատ, բայց ամէն գաւառ իր սեպնական նախարարին ձեռքն էր, եւ նախարար նախարարի դէմ կոխ բանալու ուրիշ առիթ ալ ջուեննար են՝ մէկուն մեծնալը եւ հարստութիւնը հարկաւ փուշ կըլլար մէկալին աչքին: Ուստի շատ անգամ դրսի բշնամեաց դէմ ոչ միայն իրարու ջէին օգներ նախարարները, այլեւ ոչ քազաւորին. բող կուտային որ քազաւորը իրեն աւելի մօտ բռնած նախարարներուն օգնութեամբը գոհ ըլլայ, եւ իրենք միայն իրենց երկիրը պաշտպանեն: Ասով ուժերին բաժնուելով՝ կըտկարանային, եւ որչափ ալ քաջ ու սրբտոտ ըլլային գատ գատ՝ բշնամեաց ետեւէ ետեւ եկող բազմութեանը ջէին կընար դիմանալ: Այսպիսի երկրի մը կառավարութիւնը երէ միապետական ջըլլար այն ատենները, հապաղաշնակից հասարակապետական, ինչպէս հիմա Զուիցերին, եւ կամ տեսակ մը միապետութիւն սահմանադրական, ինչպէս Գերմանիոյ մեծ մասը, տարակոյս ջկայ որ անմիաբանութեան առիթները կըպակսէին. եւ երէ ատեն ատեն կոխ մըն ալ բացուեր, օրինաւոր դատաստանով գաւառական խորհրդարանին կամ նաեւ ազգային խորհրդարանին մէջ կորոշուեր, հաշտութիւն կըլլար:

Երկրորդ պատճառ անմիաբանութեան ազգիս Հայոց կը համարինք՝ հին ատենէն ի վեր երկու երեք տերութեանց ձեռքի տակ բաժնուած ըլլալը: Եւ յիւրախ: Երբոր ազգի մը քաղաքական միութեան կեղրոնը մէկ չէ, հարկաւ իր շահն ու պատիւն

այ գանազանեայ կրչայ. եւ այս գանազանութիւնը պատճառ կրչայ նախանձու, իրարու ծուռ նայելու, իրար ատելու, եւ մինչեւ մէկգմէկ այ մատնելու այն տերութեան՝ որուն իշխանութեանը տակն են իրենք: Այսպէս ահա Հայաստանի գեղեցիկ ժամանակներն այ ինչքն կրեցին մեր քաղաւորները, նախարարները, հայրապետները, ազգին ու երկրին երկու մաս բաժնուած ըլլալուն համար, այս ինքն կէս մը Պարսից եւ կէս մը Յունաց իշխանութեանը տակ: Եւ պիտի չկարծենք քէ այն տառապանաց եւ տարաձայնութեանց պատճառ՝ միայն տիրապետող ազգերն էին, հապա երկու կողմին մէջ այ գտնուող նախարարները՝ իրենց ժողովուրդներովը հանդերձ, որ իրարմէ աւելի հանգիստ ըլլայ ու պատուաւոր կուգէին երեսնայ: — Այս անմիաբանութեան պատճառին բոլորովին վերցուիլը ազգին ձեռքը չէր, բայց պակասիլը միշտ ազգին ձեռքն էր եւ է. վասն զի նխքական միաբանութիւնը կարելի չըլլալուն համար՝ պիտի չկարծուի քէ բարոյական միաբանութիւնն այ անկարելի է, կամ քէ հարկ է որ համազգի եղբարք իրարմէ հեռու կենայնուն պատճառաւ բշտամանան ու վնաս հասցընեն իրարու: Անա Լենացիք այ երեք այլ եւ այլ տերութեանց մէջ բաժնուած են, Ռուսիոյ, Բրուսիոյ եւ Աստրիոյ, եւ սակայն իրարու ծուռ նայիլ, իրարու վնասը ուզել չունին: Անոնց վիճակն որ ունեցեր ենք՝ աղէկութեանցն այ ինչո՞ւ չհետեւինք:

Երբորդ եւ չորբորդ պատճառները շատ յայտնի են, եւ երկայն խօսքի կարօտ չըլլալով՝ յիշատակութեամբ միայն կրնան պարզ հասկըցուիլ. այս ինքն մէյմը՝ կրօնական տարաձայնութիւն կամ դաւանանքի տարբերութիւնները, եւ երկրորդ՝ ազգային ցրումն ու խեղճութիւնները: Մեր ազգին մէջ այ, ինչպէս նաեւ ուրիշ արեւելեան ազգաց մէջ, կրօնական սկզբունքը շատ զօրաւոր բան է. այն միայն է մերոնց փիլիսոփայութիւնը, գիտութիւնը, քաղաքականութիւնը, հոգին, կենդանութիւնը, եւ անոր դպչողը՝ կարծես քէ կեանքը վերցընել ուզողի պէս կերեւնայ իրեն: Եւ որովհետեւ ի սկզբանէ հետեւ ազգին մէկ մասը ատենով Յունաց եւ Ասորաց, ետքերը նաեւ Լատինացոց յարուժ ունեցեր է՝ արարողութեանց, հաւատոյ վարդապետութեանց եւ եկեղեցական իրաւասութեան կողմանէ, տարաձայնութիւն, անմիաբանութիւն, կոխ, հալածանք եւ ամեն տեսակ բշտամութիւն անպակաս եղեր են ազգերնուս մէջէն: — Այս պատճառը որչափ որ ուրիշներէն շատ աւելի մեծ է, այնչափ այ վերնալը ամենադժուար է.

վասն զի տարաձայն եղողներէն ամենուն կողմանէ այ կարգէ դուրս ազգասիրութիւն, եւ մանաւանդ ճշմարիտ քրիստոնեական հոգի, անշահասէր վեհանձնութիւն, գիտութիւն, իմաստուն եւ վսեմ խոնարհութիւն, եւ հեզանոգի խաղաղասիրութիւն հարկաւոր է, որպէս զի իրարու խօսք հասկընան ու միաբանին:

Իսկ վերջին պատճառն որ ազգին խեղճութիւններն ու աշխարհիս ամեն կողմը ցրուած ըլլալն է ըսինք, ինչ կերպով անմիաբան ըրեր է գմեղ: — Մեր երանելի քերթողահայր Խորենացին իր սրտառուջ ողբին մէջ շատ լաւ կըրբացատրէ այս անհրաժեշտ հետեւանքը: Հովուապետն ու հովիւը կորսընցուցած ոչխարներու նմանցուցեր է մեր ազգը. եւ այն պատճառաւ ազգերնուս զլխուն գալիքները մէկիկ մէկիկ յիշեր է, ամեն մէկ ողբալի անկաններէն ետեւ արտասուաց վտակներ իջեցընելով անշուշտ: Մեծ կրակէ մը կամ սաստիկ գետնաշարժէ, կամ սոսկայի ժանտախտէ փախչող փախչողի որ կըլլան մարդիկ, ինչ դժուար բան է գանոնք համոզելն որ անձնական օգուտը կամ վնասը մտնան մէկդի դնեն, ու հասարակաց բարին միայն մտածեն: Այսպէս եղած է նաեւ մեր ազգին. հարիւրաւոր ու հազարաւոր գերդաստաններ հօրենական տներին տեղերին բողոցած կամայ եւ ակամայ, աջուրնին արտսուեցով եւ սրտերնին դառնութեամբ լեցուն, ելեր գնացեր են խումբ խումբ դէպ ի աշխարհիս ամեն կողմերը. որը Ասպահան, Խորասան եւ Հնդկաստան. որը Վրաստան, Խրիմ եւ Աժաերխան. որը Իտալիա, Լենաստան եւ Ուլան-Պուլուտան, որն այ մինչեւ Ռվիլիանիա, Եգիպտոս եւ Ամերիկա. ամեն մարդ իր զլխուն ճարը միայն տեսնել ուզեր է, ամեն մարդ իր ընտանիքը միայն հոգալու նայեր է. ուր մնաց հասարակաց բարին մտածել. ով կրնայ այնուհետեւ միաբանական հոգին անոնցմէ պահանջել. եւ ինչ զարմանք՝ քէ որ այլեւայլ անձանց եւ ընտանեաց առանձնական շահերը իրարու դէմ եղած ատեն՝ կոխ եւ խռովութիւն անպակաս ըլլայ մէջերնին:

Անա ատենք են՝ ըստ մեր կարծեաց՝ մեր ազգին անմիաբան ըլլալուն կամ ըսուելուն բուն պատճառները, եւ ոչ քէ մերոնց ստեղծուածն ու ճնուելն այնպէս է: Թող չըլլային եւ չըլլան այս պատճառները. մէկէն ի մէկ աներեւոյք կըլլան նախանձն ու ատելութիւնը, կոխն ու երկպառակութիւնները. մէկէն ի մէկ սիրելի եւ պատուական կըլլայ ամենուն այ Հայութեան անունը, եւ Հայ ըսելն ու խաղաղասէր, միաբանասէր, հանդարտարարոյ,

խոնմ եւ արդար մարդ ըսելը նոյն կրկայ: Դաւաճանութիւն, խարդախութիւն, ռիսակալութիւն, նախանձ, կոռուսիրութիւն, եւ ասոնց նման աշխարհակործան պակասութիւնները բնական չեն մեր ազգին. եւ երբ մասնաւոր անձանց վրայ տեսնուած են ասոնք հին եւ նոր ժամանակներ, իրաւունք չէ ըսելը բէ ուրեմն բոյոր ազգն այ այս պակասութեանց տէր է. ընդ հակառակն՝ այս պակասութեանց եւ ասոնց հետ անմիաբանութեան ոգւոյն մեր ազգին ամեն ժամանակ ատելի ըլլալն այ յայտնի ապացոյց է որ բնական չեն իրեն: Ոչ ոչ մեր ազգին վրայ նայելով եւ ոչ մերոնց բնութիւնը դիտելով հնարեր են բանաստեղծներն այն աստուածունի անմիաբանութեան ըսուած մտացածին հրեշք, որ ջատուկ մըն է կրսեն՝ աջուր-

ները խոժոռ ու ներս մտած, երեսը ժանտ ու դեղնած, շրթուքք ձիգ ու կապուտկած, բերանը արիւնոտ, ակռաները ժանգոտ, շունչը մահահոտ, գլուխը օձեր պլլուած, մէկ ձեռքը շան բռնած՝ ամեն տեղ կրակ ձգելու, եւ մեկալը իժ ու քարք՝ գամենքը բունաւորելու: Այլ մեր ազգին բարուցը եւ վարուց մի միայն նշան պետք է ճանչցուի — երբ գործէն զատ նշան մը հարկաւոր է — այն գեղեցիկ ծիրանի գօտին, այն հրաշալի աղեղն աստուածային որ Այրարատեան սերնդոց վրայ սիրոյ եւ խաղաղութեան միայն նետեր բօրափէ, եւ այն աղու աղանին որ ձիբենուոյն ճիւղը՝ հաշտութեան նշանակ՝ տանի տայ դարձեալ նոր ուրախութեամբ պեզարդ Ոգւոյն Հայաստանի:

Բ. Տ Ե Ս Ա Ր Ա Ն Ք Ե Ի Ր Ո Պ Ա Յ .

ՀԱՄԱՇԻԱՐՀԱՅԱՆ ՀԱՆԳԷՍ ԱՐՈՒՆՍՏԻՑ Ի ՓԱՐԻՉ.

Մինչդեռ արեւելեան աշխարհին գեղեցիկ կողմերը սարսափելի տեսարան մը բացուած, եւ մարդածախ պատերազմով բիւրաւոր կտրիճներ մեկգմեկ կըջարդեն, — ինչ զարմանալի հակադրութիւն, — ասդիս Եւրոպայի քաղաքականութեան կեդրոնին մէջ, այս ինքն ի Փարիզ, ազգք եւ ազինք խաղաղական ասպարեզ մը կըղիմեն աշխարհիս ամեն կողմէն՝ որպէս զի տեսնեն բէ ո՞վ պիտի վաստրկի այն մրցանակներն որ սանձանեալ են արուեստից եւ գիտութեանց մէջ կարգէ դուրս քաջութիւն ցուցնողներուն: Յիրաւի մեծ փառք է քաջամարտիկ զինուորի մը՝ հայրենեացը համար կեանքը դնել, եւ երբ ողջ մնաց՝ արիւրեանը համար սպարապետն կամ զօրավարն վարձատրութիւն ընդունիլ. բայց անձամեծատ առաւելութեամբ մեծ եւ շքեղ եւ գեղեցիկ է այն վարձատրութիւնն որ հանձարոյ եւ ճարտարութեան ուժովն եղած կենցաղօգուտ զիտերու եւ արուեստից պիտի տրուին՝ հասարակաց վկայութեամբ եւ անաչառ դատաւորներու ձեռքով:

Փարիզու համաշխարհական հանդէսը, կամ բէ մեկ բառով ըսենք՝ Արուեստանանդէսը, պիտի բացուի մայիսի տասներհինկին. ըսել է բէ աշխարհիս ամեն ճարտարութեանց գլխաւորները մեկտեղ պիտի գան ու իրարու հետ պիտի համեմատուին: Մենք այ այն հոյակապ արուեստից

տաճարին անագին ընդարձակութեանը մէջ պտըտելով՝ անոր մէջի հրաշալեացը վրայ խօսելէն առաջ, դեննք հոս՝ շենքին դրսի տեսքին հետ՝ այսպիսի հանդէսներու սկզբնաւորութեան եւ յառաջանալուն համառօտ պատմութիւնը:

Արուեստից եւ ճարտարութեան պտուղները մեկտեղ բերելով իրարու համեմատելը Գաղղիոյ մէջ սկսած է 1798ին, Ֆոանսուա տը-Նեօշարոյ անունով քաղաքագետ ոստիկանին առաջարկութեամբը, կամ բէ ինչպէս ուրիշները կրսեն՝ մարգիզ Տ'Ավիզ անունով արուեստասէր ազնուականը մտածեր ու նոյն ոստիկանին առաջարկեր էր անկեց տարի մը առաջ: Այն հանդէսն եղաւ Փարիզու մօտ Սեն-Քլու ըսուած գեղին քաղաքական պալատին մէջ, բայց Գաղղիոյ մեծ խովութեան ատեններն ըլլալով՝ ոչ հարուստ էր եւ ոչ անուանի: Ուստի առաջին արուեստանանդէս սեպտեմբար 1798ին եղածը Արեսի Գաշտին մէջ. հանդիսադիրքն էին 110 հոգի, եւ վարձատրութեան համար բաժնուած մետաղները կամ մրցանակները 26 հատ:

Հետաքրքրական զիտելիք մըն է այսպիսի օգտակար սովորութեան մը հետ զնեռէ ինչ աստիճանով առաջ երբալն ու ծաղկիլը, ինչպէս որ հետագայ ցուցակէն այ կերեւնայ:

Հանդես Պ, 1802,	հանդիսադիրք	540,	մրցանակք	119.
— Պ, 1806,	—	1422,	—	119.
— Ե, 1819,	—	1662,	—	360.
— Զ, 1823,	—	1648,	—	470.
— Է, 1827,	—	1795,	—	425.
— Ը, 1834,	—	2447,	—	697.
— Թ, 1839,	—	3381,	—	807.
— Ժ, 1844,	—	3919,	—	1786.
— ԺԱ, 1849,	—	4500,	—	2172.

Այս տարուան արուեստահանդիսին մեծուրիւնը

առաջիններուն հետ գրեթէ համեմատուրիւն աչջունի. վասն զի բոլոր հանդիսադրաց բիւր 19 կամ 20 հազար ըլլային գատ, ասոնց մեջ գրեթէ ուրիշազարմիայն գաղղիացի են. և շատ աւելի աչջունի պիտի ըլլային՝ երէ հանդիսարանը և անոր մօտ

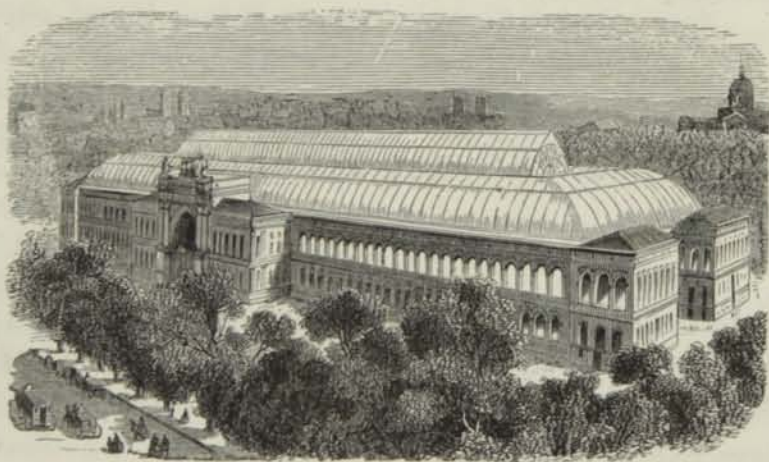
շինուած առժամանակեայ շէնքը պզտիկ չգային. ուստի խիստ շատ բերքեր դուրս ձգուեր են հիմակուրէն. ասոնց աչ մեծ մասը Գաղղիոյ բերքերն էին՝ կրսեն, որպէս զի օտարազգի հանդիսադրացսիրտը շատ ջկտորի :

Բոլոր հանդիսարանը երկու մեծամեծ շէնք է, մեկը քարաշէն հոյակապ շինուածք Պալատ կամ Ապարանք ճարտարութեան (Palais de l'Industrie) անունով, Եղիսեան Գարաստին

մեջտեղուանքը. — անոր երկու փոքրիկ տեսքերն են հոս դրածնիս. — մեկայը բերեւ բայց գեղեցիկ և ընդարձակ շէնք՝ առաջնոյն մօտ՝ գետին եզերքը շինուած առժամանակեայ : Երկուրին մեկէն բռնած տեղույն երեսն է 95,000 մերր. ըսել է թէ չորս տարի առաջ Լոնտրա եղած արուեստահանդիսին տեղէն աչ 2 000 մերր աւելի

մեծ : Լոնտրայի հանդիսադրաց բիւր եղած էր 17,000 :

Այլ և այլ ազգաց հանդիսադիրներուն համարանքը թեպէտ զեռ ճիշդ կերպով չգիտցուիր, բայց ընդհանրապէս կրկարծուի թէ հետագայ բիւերուն մօտ պիտի ըլլայ համեմատուրիւնը : Անգղիացիք 5600, Գերմանացիք 2200, Աւստրիացիք 1900, Պելճիացիք 700, Զուիցերացիք 500, Սպանիացիք 340, Իտալացի տերուրիւնք (Սարտենիա և Թոսքանա) 420, Միացեալ Նահանգք Ամերիկոյ 400 : Ասոնցմէ գատ այս արուեստահանդիսին մեջ պիտի երեսնան Տաճկաստանի, Եգիպտոսի, Պարսկաստանի ճարտարութիւնները. նմանապէս Մեքսիկոյ, Պրեզիլ, Փերու, Հնդկաստան, Ուկրանիա, Գալի-

ճարտարութեան Պալատը բարձրէն տեսնուած :

Ֆոռնիա, և Չինու երկիրը, մեկ խօսքով՝ աշխարհիս հինգ մասն աչ Փարիզ պիտի յուղարկեն իրենց բնակչաց հանձարովն ու աշխատութեամբը առաջ եկած ընտիր ձեռագործները, ինչպէս նաեւ ազնիւ բնական բերքերը :

ճարտարութեան Պալատին ճակատը :

Ասկեցալ կրնայ խմացուիլ թէ որչափ օտարազգի մարդիկ Փարիզ պիտի գան այս վեց եօրը ամառուան մեջ, այս ինքնքանի որ հանդիսարանը բաց է : Լոնտրայի հանդիսին զնացողները 100,000 հոգիէն աւելի չեն եղած. Փարիզ եկողները մեկ միլիոնէն աւելի ըլլալուն տարակոյս չկայ կրսեն. և երէ արեւելեան պատերազմը չըլլար կամ գոնէ շուտով դադրէր, բերեւս երկու միլիոնն աչ անցներ օտարականաց բիւր :

Իսկ թէ որչափ մարդ պիտի երբայ հանդեսը տեսնելու՝ ասկեց կրնայ հասկըցուիլ որ Լոնտրայի

արուեստահանդիսին գնացողներուն թիւը եղեր է 6 միլիոն 59,195 հոգի, այսինքն

Մայիսի մեջ.	706,458
Յունիսի մեջ.	1,456,255
Յուլիսի մեջ.	1,515,176
Օգոստոսի մեջ.	1,025,458
Սեպտեմբերի մեջ	1,156,251
Հոկտեմբերի մինչև կեսը	705,637

Ընդ ամենայն 6,059,195

Գնենք թէ ամեն այցելու երեք երեք անգամ ներս մտած ըլլայ, ըսել է թէ 2 միլիոն նոր հանդիսականք մտեր են հանդէսը տեսնելու: Հապա սրջափ աւելի մարդ պիտի գայ Փարիզ, երկարողիննրուն դիւրութեանը, եւ Լոնտրային նայելով՝ ապրուստի ամեուրեանը պատճառաւ:

Գալ ամաստեարին մեջ կըղնենք արուեստահանդիսին բացուելուն ստորագրութիւնը եւ ուրիշ գիտելիք:

Գ. Հ Ա Ն Գ Ի Ս Ա Ր Ա Ն Ա Շ Խ Ա Ր Հ Ա Շ Է Ն Մ Ա Ր Գ Կ Ա Ն .

ՍԱՄՈՒԷԼ ՄՈՐԱՏ ԵՒ ՎԱՐԺԱՐԱՆ ՆՈՐԱ, ԵՒ ՎԵՐԱՏԵՍՈՒՉ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵ

Հ. ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՐԳԱՊԵՏ ԹԷՈԴՈՐԵԱՆ.

SAMUEL MOORAT, SON COLLÈGE ET LE DIRECTEUR DU COLLÈGE, LE R. Dr SARKIS THÉODORE.

Հայաստան աշխարհքը ինչպէս հին ատեն՝ այսպէս ալ նոր ատեններս այնպիսի գերագոյն մարդիկ ունեցեր է որ արժանի եղեր են « Հայր հայրենեաց » ըսուելու. պատուանուն մը որ քան զայն գեղեցիկը չկրնար մեկու մը տրուիլ որ եւ իցէ տեղ: Հնոյն Հայաստանի այսպիսի պատուաւոր սերնդոցը մեջ աւելի նշանաւոր են անոնք որ խմաստուն, նախատես, անխոնջ մշակաց պէս, ոչ միայն երեսէ ջնն ձգեր կարկտահար եւ խոսպանացեալ գետինը, այլ եւ կրժողվեն կործանեալ ծառոց բարձր ընձիւղները, փափուկ ճիւղերը, կրճոգան կրխնամեն, եւ զանոնք մեյմեկ աղուոր ու փառաւոր զարդեր կրնեն բնութեան: Հնձոց մեջ ամենէն առատները փոքորիկէ զարնուածներն են. մարդկային փոքորիկները, մեծամեծ տերութեանց յեղափոխութիւններն ալ, հարուածեալ ազգաց համար մեյմեկ սրբազան նշաններ են, որով իրենց միտքը կաճի, հոգին կրգորանայ, եւ մարտիրոսութեան պատկը միանգամայն արժանեի կըլլայ յաղբութեան:

Այսպէս անա այն մարդկային ազգիս գերագոյն խնամակալները զպրոցներ կրհաստատեն, եւ անոնց մեջ կրհաւաքեն ազգին աղքատները, որ Աստուծոյ յուղարկած հիւրերն են. իրենց ծախքովը կրկերակրեն զանոնք, եւ նոր սերունդ մը կը պատրաստեն՝ իրենց հոյակապ նախնեացը արժանի: Աղքատաց բան սովբեցընելը՝ անոնց

L'Arménie moderne a produit, comme l'Arménie ancienne, des esprits éminents qui ont mérité le plus beau titre qu'on puisse donner à l'homme de tous les pays, celui de — *Père de la Patrie*. Parmi ces dignes enfants de l'antique Arménie, se distinguent surtout ceux qui, à l'exemple des cultivateurs sages, prévoyants, infatigables, loin d'abandonner dans la désolation le champ dévasté par la grêle et la tempête, recueillent les tendres bourgeons, les jeunes rameaux des arbres abattus, les soignent, les cultivent et parviennent à en produire de magnifiques ornements dont la nature se pare avec tendresse et orgueil. Les plus riches moissons sont celles frappées par la tempête. Les orages humains, les révolutions des empires, sont pour les nations flagellées un diplôme sacré où l'intelligence grandit, où l'âme se retrempe, et la couronne du martyr est aussi la palme du triomphe.

Ainsi, ces esprits éminents, tuteurs de l'humanité, fondent des maisons d'éducation, y réunissent les enfants pauvres de la nation — les pauvres sont les envoyés de Dieu — les élèvent à leurs frais, et forment ainsi une nouvelle génération digne de leurs glorieux ancêtres. Instruire les pauvres, c'est les consoler de tout ce qui leur manque: l'étude est la

չքառորութիւնը մխիթարել է, եւ ուսումն է միայն այն հարստութիւնն որ ոչ երբէք կըհատնի : Աղքատաց միտքը լուսաւորելը՝ հարունտներուն ալ յոյս տալ է. եւ բարերար հարուստները կըհասկընան թէ գիտուն աղքատը իրենց հակառակորդ ոտիս չէ, հապա եղբայր ու բարեկամ է, երբեմն ալ իրենցմէ գերազանց հանճարաւոր մարդ է : Եւ ոչ ապաքէն աղքատաց փոշոտ բազմութեանը մէջէն ելեր են մարգարէներ, բանաստեղծներ, կարգ կարգ իմաստասերներ, պատկերահաններ, արձանագործներ եւ այլն : Կեցցեն ուրեմն բարերարք յետոց՝ որ ճշմարտապէս առաջինք են՝ թէ տառապանաց եւ թէ հանճարի կողմանէ :

Մարդկային բուսարանաց այսպիսի պատուաւոր հիմնադիրներն եղան Հայոց ազգիս մէջ այս դարու սկիզբները Մուրատեանք, Ռափայելեանք, Լազարեանք եւ ուրիշներ :

Մենք այսօր Սամուէլի Մուրատայ վարքը կըհանենք, եւ աշխարհաշէն մարդկանց բանգարաննիս շարունակելով՝ յոյս ունինք որ յիսունէն աւելի այնպիսի Հայկազուններով զարդարենք որ իրենց հայրենեացը մեծամեծ աղեկութիւններ ըրած են մօտ տարիներս :

Ծնաւ Սամուէլ Մկրտիչ Մուրատ՝ Փոքր Ասիոյ Եղովկիա (Փոզար) քաղաքը : Հայրը Շոռորեցի էր, եւ վաճառականութեան գործերէն ատիպուած էր շատ անգամ երկայն երկայն ճամբորդութիւններ ընելու : Անոր հետ Սամուէլ որդին ալ գնաց Մաճառստան, եւ հոն Փերրվարատին քաղաքը՝ Վենետկոյ Մխիթարեան վարդապետներէն Հ. Կարապետին աշակերտելով՝ իր գեղեցիկ հոգին ազգային դաստիարակութեամբ զարդարեց :

Քանի մը տարի ետքը Վենետիկ գնաց հօրը հետ, եւ սրբոյն Ղազարու վանքը տեսնելով՝ հասկըցաւ թէ Մխիթարեանք որչափ կարող են օգնել Հայոց ազգին մտաւորական վերածնութեանը :

Վենետիկէն ճամբայ ելաւ Մկրտիչ Մուրատը Հնդկաստան երթալու. եւ հասակին ծերութենէն ու նեղութեանց շատութենէն հիւանդացաւ ու վախճանեցաւ Սուրաբ քաղաքը. Սամուէլ պատանին ալ հարկադրեցաւ Մատրաս երթալու եւ օգնութիւն խնդրելու իր հօրը մտերիմ բարեկամներուն մէկէն որ շատ ժամանակէ ի վեր հոն էր :

Վրան երկար ատեն չանցաւ, Վենետկոյ Մխիթարեանցմէ Հ. Պողոս Մեներեան եւ Հ. Նիկողայոս Բուզայեան վարդապետները հասան Մատրաս :

seule richesse inépuisable; éclairer les pauvres, c'est aussi éclairer les riches; les riches bienfaisants apprendront que le pauvre dont l'intelligence est cultivée n'est plus un adversaire, c'est un frère, un ami. Parfois c'est un homme supérieur, un génie. N'est-ce pas des rangs poudreux des pauvres que sont sortis les prophètes, les poètes, les penseurs sous toutes les formes, peintres, sculpteurs, etc.?

Gloire donc et reconnaissance aux bienfaiteurs des derniers, qui sont vraiment les premiers et par les douleurs et par le génie!

Parmi ces honorables fondateurs de pépinières humaines, nous admirons, dans les premières années de notre siècle, les Moorat, les Raphaël, les Lazareff et autres.

Nous donnons aujourd'hui la biographie de Samuel Moorat: nous continuerons notre galerie d'hommes utiles, et nous espérons qu'elle sera ornée de plus de cinquante Arméniens, qui ont rendu à leur pays, dans ces derniers temps, les plus éclatants services.

Samuel Meguerditch (Jean-Baptiste) Moorat naquit à Tokat, dans l'Asie-Mineure. Les affaires commerciales de son père, Arménien de Schorot (dans la Grande-Arménie), l'obligeaient à de fréquents et lointains voyages: le jeune Samuel fut donc emmené en Hongrie. Ce fut là, à Peterwardein, qu'un religieux de l'ordre des mekhitaristes de Venise, le R. P. Garabed, versa dans cette belle âme le bienfait d'une éducation nationale.

Il fut conduit, quelques années plus tard, à Venise, et put se convaincre, en visitant le couvent de St-Lazare, du rôle immense réservé aux mekhitaristes dans la régénération intellectuelle de la nation arménienne.

De Venise s'étant embarqué pour les Indes, M. Moorat père, affaibli par l'âge et par ses longs travaux, mourut à Surate; et le jeune Samuel fut contraint de se rendre à Madras, pour demander appui et protection à un intime ami de son père, fixé depuis longtemps dans les Indes.

Peu de temps après arrivèrent à Madras les pères Paul Méhérian et Nicolas Pusani, mekhitaristes de Venise. Le but de leur voyage était de faire une

Իրենց ճամբորդութեան վախճանն էր՝ ստակ ժողովել Հնդկաստանի ազգայիններէն որպէս զի անով աղքատ տղայոց համար դպրոց մը բացուի : Սամուէլ Մուրատ պատանին շատ հաւնեցաւ այն գեղեցիկ դիտաւորութեանը, որ իրեն այլ վաճառքած բանն էր. խօսք տուաւ անոնց որ Երէ Սատուած իր գործերուն յաջողութիւն տայ, ունեցած հարստութեան մէկ մասը այն խորհրդոյն գործադրութեանը բանեցրնէ : Լսեց Սատուած Սամուէլի

quête dans les Indes, afin d'en employer le produit à fonder une école destinée à l'éducation des enfants pauvres de la nation arménienne. Le jeune Samuel Moorat sympathisa vivement avec un projet si noble, si conforme à ses propres désirs; il s'engagea, par une promesse formelle, dans le cas où ses affaires prospéreraient, à coopérer à une si belle œuvre par le don d'une partie de sa fortune. La Providence accueillit le vœu du jeune Samuel Moorat, la bénédic-

Սամուէլ Մուրատ, հիմնադիր ազգային վարժարանին ՚ն ի Փարիզ :

վաճառքը, եւ այնպէս օրհնեց անոր ձեռք գարկած աշխատութիւններն որ կրցաւ իր վնասնձեռական խոստմունքը կատարել :

Խնդիրքը ընդունելի ըլլալով՝ փեսայացաւ Աննա օրիորդին որ Սզա Եղուարդ Ռաֆայէլ անունով հարուստ վաճառականին անդրանիկ աղջիկն էր : Քիչ ատենէն Սզա Եղուարդը Անգղիա երթալ ուզելով՝ ճամբան վախճանեցաւ :

Յիսուելը օրս տարեկան հազիւ եղած էր Սամուէլ Մուրատ, այն ազնիւ հոգին, երբ գուշակեց թէ իր պատուար, արդիւնաւոր եւ բաղդաւոր կենաց

tion du ciel favorisa toutes ses entreprises, et il put réaliser sa promesse généreuse.

M. Moorat demanda et obtint la main de Mlle Anne, fille aînée de M. Edouard Raphaël, riche négociant arménien de Madras, qui, peu de temps après, parti pour l'Angleterre, mourut pendant la traversée.

A peine âgé de 54 ans, Samuel Moorat, cette âme d'élite, vit approcher le terme de sa vie, de cette vie honorable, laborieuse et fortunée. A ce moment su-

վախճանը մօտենալու վրայ է : Այն հանդիսական ժամանակը, այն գեղեցիկ օրուան իրիկունը — իր ազգասիրական անմոռաց բաղձանքը կատարելու գերելով — կտակը շարադրեց, եւ մեջը յայտնեց իր վերջին կամքը՝ այն բարեպաշտական գործը՝ հիմնելու՝ որով իր անունը մարդկային ազգի բարերարաց կարգը պիտի դրուէր :

Ահաւասիկ այն կտակին վեցերորդ հատուածը .

« Ես իմ հաշուագրքումն մին որբոց աղքատաց
« եւ տնանկաց հաշիւ ունեմ . իմ ստացուածքիցն
« մին հարիւր եւ յիսուն հազար հուն՝¹ հանեն եւ
« տանեն նոյն հաշիւն . եւ յետ ասացեալ հարիւր
« յիսուն հազար հունն ասացեալ հաշիւն տանե-
« լեն, զոր ինչ որ ասացեալ հաշուումն տալիքս
« գումարի՝ ասացեալ գումարի բոլորն թողմանամ
« Հայոց ազգի որբ եւ աղքատ մանկանց դպրա-
« տան շինութեան համար, որ ըստ խորհրդոյ եւ
« միջնորդութեան Վեներաբլի Հայոց միանձանց սր
« մի կողմն Եւրոպիոյ որ աշողակ համարին գե-
« տին գնեն, եւ ասացեալ գետնի եկամուտն քա-
« նի մանկանց տարեկան ծախուցն որ բաւական
« առի, այնքան Հայոց ազգէն որբ եւ աղքատ
« մանկունք ասացեալ դպրատանն ձրիապէս ու-
« սումն եւ լեզուք ուսանեն եւ դառնան իւրեանց
« հայրենիքն :

« Եւ պարտականութիւն չլինի ասացեալ դպրա-
« տանն ուսանողաց վերայ քահանայ լինելոյ .
« բայց երբ ոմանք իւրեանց ազատ կաման
« յօժարեսցին քահանայութեան՝ լինիցին :

« Եւ երբ ոմանք հարուստ անձինք եւս ազգես
« Հայոց կամեսցին գմանկունս իւրեանց վերոյա-
« սացեալ դպրատան ուսուցանել, կարող ան՝
« գծախոս հատուցանելով . քանզի դիտաւորու-
« քին իմ վասն այս դպրատան շինութեան է
« վասն աղքատ մանկանց ուսուցանելոյ, այսինքն
« վասն նոցա որոց հարքն չբաւորք են . վասն
« ջկարելոյ նոցա գծախոս դպրատան հատուցա-
« նել՝ գանց առնեն ուսմամբ մանկանց իւրեանց,
« եւ անմեղ մանկունքն այնքիկ մնան գուրկք ի
« յամենայն ուսմանց եւ գիտութեանց, եւ որոյ
« վասն գրեթէ ըստ մեծի մասին անտերունջ ազգս
« Հայոց տգետք են :

« Եւ յուսամ յԱստուած, զի եւ այլք հարուստ
« անձինք յազգես Հայոց՝ յետ ճաշակելոյ գրաղ-

prême, à ce soir d'un beau jour, fidèle au vœu patrio-
tique qui l'avait toujours préoccupé, il consigna dans
un testament ses volontés dernières, relativement à
la pieuse fondation qui range son nom parmi ceux
des bienfaiteurs de l'humanité.

Il a dit, donc, dans l'article sixième de son testa-
ment :

« J'ai assigné, dans mes livres de compte, une part
« pour les orphelins et les pauvres.

« On prendra, sur mes biens, cent cinquante mille
« huns¹; on les joindra à cette part, et après que
« les cent cinquante mille huns auront été ajoutés,
« toute la somme qui résultera de cette opération, je
« la lègue pour servir à l'érection d'une école destinée
« aux orphelins et aux pauvres enfants de la nation ar-
« ménienne, afin qu'avec les conseils et par l'inter-
« médiaire des moines arméniens de Venise, soient
« achetées des terres dans telle partie de l'Europe
« que ces moines croiront la plus convenable, et
« qu'avec les revenus de ces terres acquises, soient
« instruits gratuitement dans les sciences et dans les
« langues autant d'enfants pauvres et orphelins de la
« nation arménienne que les revenus des susdits
« biens pourront en entretenir. Ces enfants devront
« ensuite retourner dans leur patrie.

« Les enfants admis dans l'école ne seront pas
« obligés d'embrasser l'état ecclésiastique. Néan-
« moins, si quelqu'un d'entre eux manifestait de sa
« propre volonté la vocation du sacerdoce, son vœu
« pourrait être réalisé.

« Si quelque famille de la nation arménienne vou-
« lait faire élever ses enfants dans la susdite école,
« elle le pourrait moyennant le paiement des dépenses
« nécessaires, parce que le but de cette institution
« est de procurer l'éducation aux pauvres, c'est-à-
« dire aux enfants dont les pères sont sans fortune et
« privés de tout moyen de soutenir la dépense de l'é-
« cole; d'où il résulte que ces pauvres enfants restent
« privés de toute doctrine et de toute science, et que
« par suite l'on trouve généralement ignorante notre
« malheureuse nation arménienne déchuë.

« J'ai confiance en Dieu et en ce que les autres
« riches de la nation arménienne suivront mon

¹ Հունք Հնդկաստանի ոսկի մրն է որ 9 ֆրանք ու 32 հարիւրորդ կրնէ :

¹ Le hun ou pagode-star vaut neuf francs trente-deux cen-
times.

« ցրուրիւն ուսման դպրատանն զորս իմով միջ-
 « նորդութեամբ սկսանի, եւ նոքա իմոց շաղագն
 « հետեւեցեն, եւ այնու կարելի լինիցի սփռել
 « ի մեջ ազգիս, երբ ոչ բոլորովին՝ զոնք ըստ մա-
 « սին, զլոյս գիտութեան եւ իմաստութեան. եւ
 « անտերունջ ազգս զարթնուցու՛ ի քնոյ բմբու-
 « րեան եւ աննորութեան :

« Եւ վասն կառուցանելոյ զդպրատունն եւ ի
 « գործ դնելոյ զտարեկան եկամուտ գնեցեալ գե-
 « տնոցն, եւ յաղագս տեսակաց ուսման եւ լե-
 « զուաց զորս կամիմ զի ուսանիցին մանկունքն
 « ի յիշեալ դպրատան, եւ վասն որպիսի կարգաւ
 « եւ կանոնիւ առաջացուցանելոյ զդպրատունն
 « եւ որպիսի վարելոյ ընդ նա, զկարծիս իմ յա-
 « տուկ գրեցեալ ներփակեցի ի յայսմ, բողեալ
 « հպատակ ուղղութեան՝ երբ սխալացեալ լինիցիմ՝
 « կտակակատարացն իմոց եւ հարց մխիթա-
 « րեանց, որոց միջնորդութեամբ կամիմ զի կա-
 « ուսցի դպրատունն, զսխալանս կարծեաց եւ
 « կարգաւորութեան իմոյ ուղղել. իսկ երբ կարծիս
 « եւ կարգաւորութիւնն իմ ուղիղ դատեսցին, այ-
 « նու ձեռով առաջացեն : Եւ այսքան առ այս : »

Այս խօսքերէս յայտնի կերեւեալ քե վեհանձն
 բարերարը ինչ լաւ ճանչցած է եղեր իր ազգին
 ընդհանուր վիճակը, եւ կրմտածէ եղեր քե դատու-
 արակութիւնը՝ իբրեւ աղբիւր ամենայն բարեաց՝
 պիտի նորոգէ բարոյապէս իր հայրենակիցները :

Դիտելու արժանի մեկ բանն ալ այս է որ իր
 բարերարութիւնը Հայոց ազգին ամենայն աղքա-
 տացն ու որրոցը վրայ կրտարածէ՝ առանց խտրու-
 րիւն ընելու անոնց երկրին եւ կամ ծեսերուն
 տարբերութեանցը : Միայն այս կտորը կրպահանջէ
 որ իր վարժարանը ոչ կղերիկոսարան ըլլայ եւ
 ոչ նորընծայարան :

Անկէց տարի մը վերջը վախճանեցաւ Աղա Սա-
 մուէլ Մուրատ՝ ապրիլի 20ին 1816ին : Բայց իր
 բարեգործութիւնը անմահ պիտի մնար. եւ նման
 այն խորհրդաւոր եւ սքանչելի ցորենահատին—
 որ մարդուս ոյժն է— որ իր աճեցուն զօրութեամբը
 հարիւրապատիկ պտղաբերութեամբ մինչեւ յան-
 հունա եւ հունձէ հունձ կըշատնայ, Սամուէլի
 Մուրատայ բարեգործութիւնն ալ դարուց ի դարս
 բազմանալով՝ պիտի կերակրէ աղքատաց հոգին,
 եւ գիտութեանց ու առաքինութեանց աղբիւրնե-
 րովը անոնց ծարաւը պիտի անցընէ : Աղա Սա-

« exemple après avoir fait l'expérience des avan-
 « tages qui doivent résulter de la connaissance des
 « sciences enseignées dans cette école créée par l'es-
 « fet de ma volonté et avec mes ressources; j'espère
 « qu'ils aideront à propager par ce moyen les lu-
 « mières de la science et de la sagesse au sein de
 « notre nation, sinon dans tout son ensemble, au
 « moins dans un grand nombre de ses parties, et que
 « notre malheureuse nation pourra, avec l'aide du
 « temps et par l'emploi de ces moyens, sortir de l'i-
 « gnorance et de l'obscurité où elle est plongée.

« Quant au mode d'érection de l'école et à l'admi-
 « nistration des revenus annuels des biens acquis;
 « quant au genre d'éducation que je désire faire
 « donner aux enfants et quant aux règles et à la mé-
 « thode qui doivent présider aux études suivies dans
 « l'école, j'ai consigné mon opinion dans un écrit
 « particulier annexé au présent testament. Je la sou-
 « mets, en cas d'erreurs, à l'amendement de mes exé-
 « cuteurs testamentaires et des pères mékhitaristes,
 « par les soins desquels je veux que le collège soit
 « érigé : ils corrigeront les erreurs de mon opinion et
 « de mes dispositions, s'il y a lieu, ou ils suivront la
 « méthode que j'ai indiquée s'ils la trouvent juste.
 « Voilà tout ce que j'ai décidé sur ce point. »

On voit déjà par ces paroles que le généreux bien-
 faiteur connaissait profondément l'état général de sa
 nation, et pensait que l'éducation, source de tous les
 autres biens, doit régénérer moralement ses compa-
 triotes.

Il est à observer, en outre, qu'il étend sa bienfai-
 sance à tous les pauvres et orphelins de la nation
 arménienne, sans distinction de pays ni de rites
 religieux. Il insiste seulement sur ce qu'on ne fasse
 point de sa fondation un séminaire ecclésiastique ni
 un noviciat monastique.

Une année plus tard, Samuel Moorat n'existait plus :
 il mourut le 20 avril 1816. Mais son œuvre bienfai-
 sante lui survivait, et semblable à ce grain mystérieux
 et providentiel, au blé, force de l'homme, dont l'œuvre
 végétative est centuplée à l'infini, de récoltes en ré-
 coltes, l'œuvre intellectuelle de Samuel Moorat, re-
 produite d'âge en âge, doit nourrir les âmes des pau-
 vres, les désaltérer aux sources fécondes des sciences
 et des vertus.

L'anniversaire du passage de Samuel à la demeure

մուշի յերկինս փոխադրուած օրուան տարեդարձը Հայկազն պատանեաց փառաւոր տօներուն մէկն է:

Սակայն այն օրէն որ այս իր ազգին համար նոր եւ մտաւոր ցեղապետութիւն մը հաստատող անձին բարերար դիտաւորութիւնը յայտնուեցաւ, մինչեւ այն օրն որ իր դիտաւորութիւնը սկսաւ ի գործ դրուիլ՝ շատ տարիներ անցան: Ո՛րչափ խօսակցութիւն, ո՛րչափ աշխատանք, ինչ ճանապարհորդութիւններ հարկ եղաւ ընել:

Սամուէլի Մուրատայ ժառանգները, որ միանգամայն իր կտակակատարքն էին, փութացան հրաւիրելու Վենետկոյ Մխիբարեան հարց միաբանութիւնն որ այն բարեպաշտական գործոյն համար սանձանեալ հրիտակը առնուն, եւ հօրերնուն կամքը իրենց հետ մեկտեղ օր մը առաջ կատարեն:

Մխիբարեան միաբանութիւնը կարօտ չեղաւ երկար ատեն փնտռելու իր անդամոցը մէջ մէկ անձ մը որ արժանաւոր ըլլայ այն մեծ գործն ինչպէս որ պետք է ի գլուխ հանելու: Ամենուն աչքն ու ընտրութիւնն ալ մէկէն դարձաւ Վ. Հ. Սարգիս Թեոդորեան վարդապետին վրայ (որ ծնած է Վանայ գաւառին Բաղէշ քաղաքը 1783ին, եւ վանք մտած է 1805ին), որուն քաջասրտութիւնը, հայրենասիրութիւնը, հեռատես սրամտութիւնը, եւ անձնուրաց հասարակասիրութիւնը արդէն քաջածանօք եւ փորձի անկարօտ էին: Իր առաջարկութեամբը ճամբու ընկեր տրուեցաւ իրեն Վ. Հ. Սուքիաս վարդապետը Սոմալեան (որ յետոյ արքեպիսկոպոս եւ ընդհանրական արքայ եղաւ միաբանութեան). անոր հետ ճամբայ ելան յունիսի 16ին 1817ին, եւ հասան Մատրաս ապրիլի 6ին 1818ին:

Աղա Յովհաննէս Մուրատ, իր հօրը կտակակատարաց մէկը, այն միջոցին Անգղիա գնացած զրտնուեցաւ: Այս դիպումը, եւ ասկէջ ալ աւելի՛ անոր եղբորը՝ Աղա եղուարդ Մուրատին կասկածի երբաւրբէ Մխիբարեանք միտք չունին այն հրիտակին մատակարարութիւնը համարատուութեան ու քրննութեան տակ ձգելու. քանի մը տարի արգելք եղաւ ստրկին այն երկու գործակալաց ձեռքը յանձնուելուն, ուստի եւ հարկադրեցան եւրոպա դառնալու:

Չորս տարի անցնելէն ետեւ, Մուրատեանց ազգատոմը խնդրեց որ Հ. Սարգիս վարդապետը նորէն յուղարկուի Հնդկաստան, որպէս զի հրիտակին գործողութիւնը լմբնայ: Ճամբայ ելաւ 1824ին, եւ ինը տարի անբիւ նեղութիւն, աշխատանք, վիշտ կրելէն ու հարկը օր բանտը կենալէն ետեւ՝ հրիտակը ձեռք ձգեց, միաբանութեան ձեռքը հասուց, դարձաւ եւրոպա 1833ին. տեսաւ որ

éternelle est une des fêtes les plus brillantes de la jeunesse arménienne.

Cependant, entre le jour où les généreuses intentions de ce fondateur d'une nouvelle dynastie intellectuelle pour sa nation furent connues, et le jour où ces intentions commencèrent à être réalisées, il s'est écoulé bien des années. Combien de démarches, de travaux, de voyages ont été nécessaires!

Les héritiers de Samuel Moorat, nommés par lui-même ses exécuteurs testamentaires, s'empressèrent d'inviter la Congrégation des pères mékhitaristes de Venise à entrer en possession du legs destiné à la pieuse fondation, et à exécuter ainsi avec leur propre concours et consentement la volonté de leur père.

La Société des mekhitaristes n'a pas eu besoin de chercher longtemps parmi ses membres le personnage digne de remplir le but proposé. Le R. P. Sarkis (Serge) Théodore (né à Bitlis, ville de la province de Van, dans la Grande Arménie, l'an 1783, entré au couvent en 1805), dont le courage, le patriotisme, l'esprit clairvoyant et le dévouement le plus désintéressé avaient déjà été au-dessus de toute épreuve, fut désigné à l'unanimité comme seul capable de conduire à bonne fin la grande entreprise. On lui donna, selon sa proposition, pour compagnon de voyage, le R. P. Sukias Somal (plus tard archevêque et abbé général de la Congrégation); ils partirent pour Madras le 16 juin 1817, et ils y arrivèrent le 6 avril 1818.

M. Jean Moorat, un des exécuteurs testamentaires de son père, venait de partir pour l'Angleterre. Cet événement, et plus encore les soupçons de son frère, M. Edouard Moorat, que la Communauté ne soit pas disposée à soumettre la gestion du legs à aucun contrôle, retarda pendant quelques années l'assentiment de ce dernier à remettre le legs entre les mains des deux procureurs. Ils ont été donc obligés de revenir en Europe.

Au bout de quatre ans, la famille Moorat demanda à la Congrégation d'envoyer aux Indes une seconde fois le R. P. Théodore, pour terminer l'affaire du legs. Il partit en 1824, et après huit ans de peines, de travaux, de souffrances et même d'emprisonnement de cent jours, il obtint le legs, il le transmit à la Congrégation, revint en Europe en 1833, et il trouva l'établissement ouvert depuis trois ans à Padoue, et

վարժարանը երեք տարիէ ի վեր բացուեր է Փատուա քաղաքին մէջ, եւ ստրկովը երկիրներ զնուեր են քաղաքին շրջակայ տեղուանքը. եւ ինքը դրուեցաւ Վերատեսուց վարժարանին: Արդարութիւնն այլ այնպէս կը պահանջէր, վասն զի մէկը չկար որ կարենար իրեն չափ նախանձայութիւն եւ հոգ ունենայ այն ստրկին մատակարարութիւնը ամենայն զգուշաւոր խղճմտանքով ընելու, որուն համար ինքը այնչափ քրտինք քափեր էր: Իրաւ է որ վարժարանին յառաջա-

l'argent converti en fonds de terre dans les environs de la ville, et il fut nommé directeur: ce qui n'était que juste et naturel, parce que personne, mieux que lui, ne pouvait porter autant de zèle et d'empressement pour l'administration consciencieuse d'une œuvre qui lui avait coûté tant de peines. Il est vrai que le succès de l'établissement n'a jamais répondu à ses vues impartiales et à ses désirs bien légitimes; cependant le succès ne dépendait guère de sa bonne volonté ni des fréquentes réclamations qu'il adressa

Հ. Սարգիս վարդապետ Քեղզորեան, Վերատեսուց Մուրատեան Վարժարանին.
(Կենդանագրեալ յամին 1835.)

ղիմութիւնը ոչ երբէք իր անաչառ սկզբանցը եւ օրինաւոր բաղձանացը հանեմատ եղած էր. բայց այն յառաջաղիմութիւնը բոլորովին իր ձեռքը չէր այլ նե՛ ինքը ոչ երբէք դադրեր էր միտքը յայտնելէն եւ մեծաւորաց ամէն տեսակ պարտուպատշաճ բողոքներն ընելէն այնու համարձակութեամբ որ բազմարդիւն անձանց մաքուր խղճմտանքը միշտ կուտայ իրենց:

Սամուելի Մուրատայ բարեգործութեան պտուղները խիստ խեղճ էին՝ քանի որ այն վարժարանը՝

toujours à qui de droit avec la franchise du plus haut mérite et de la plus pure conscience.

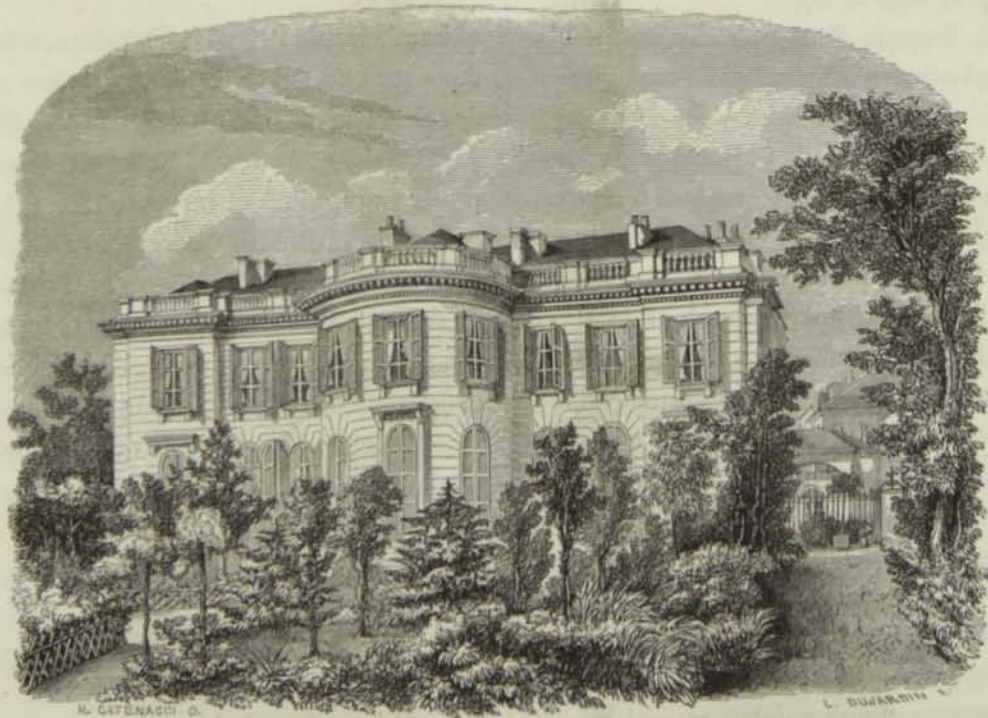
L'œuvre de Samuel Moorat ne donnait pas de résultats satisfaisants tant que le collège, destiné à ré-

որ բոլոր ազգին մէջ եւրոպական ուսմունքն ու կրթութիւնը տարածելու համար եղած էր, վնասն ընդհանրին փափաքանացը համեմատ չէր: Այս արգելքներուն մէկն այ էր վարժարանին Վենետիկոյ գաւառին մէջ գտնուիլը:

Ծանր պարագաներ, եւ ըստ երեսուրիս Մխիթարեանց բաղձանացը ներհակ՝ բայց ազգին շատ օգտակար, Մուրատեան ազգատոհմին այ ցանկալի պարագաներ, ստիպեցին միարանութիւնն որ վարժարանը ի Փարիզ փոխադրուի: Ինքն իսկ վերատեսուչը՝ հետը օգնական ունենալով Վ. Հ. Յովհաննէս վարդապետը Սորկուճճեան, եկաւ

pandre dans la nation arménienne l'instruction et l'éducation européenne, ne répondait pas au but du généreux bienfaiteur. Un de ces obstacles était la situation du collège dans les provinces vénitiennes.

Des circonstances graves, défavorables en apparence aux vœux des mékhitaristes, mais très-heureuses pour la nation, aussi bien que pour la famille Moorat, forcèrent la Congrégation à transférer le collège à Paris. Le directeur lui-même, accompagné du R. P. Jean Sorguggi, s'y rendit en 1844, et fut autorisé d'y établir le collège sous la haute protection de

ՄՈՌԵՐԱՏԵԱՆ ՎԱՐՃԱՐԱՆ Ի ՓԱՐԻԶ.

Collège arménien Moorat, de Paris.

Փարիզ 1844ին, եւ հրաման ընդունեցաւ որ հոս հաստատուի Վարժարանը ընդ հովանաւորութեամբ Օսմանեան Դրան եւ տերութեան Գաղղիոյ:

Մուրատեան Վարժարանը 1846ին բացուեցաւ Փարիզու Սեն-ժերմեն արուարձանին հոյակապ մեկ տանը մէջ որ նիքուայի մարքիզէն գնուած էր, եւ սկսաւ ամեն կողմանէ առաջ երբայ. այնպէս որ մէջը կրթուած հայկազն պատանիներն ամեն ժամանակ արժանի եղած են մտադրութեան եւ մեծամեծ գովեստներու քէ այցելուներէն եւ քէ քաղաքական եւ եկեղեցական իշխանաւորներէն: Աշխարհիս ամեն կողմի Հայերն այ փութացան, մանաւանդ այս վերջի երեք չորս տարիներս, որ իրենց որդիքը մասնակից ընեն այս ազգային եւ

la Sublime Porte et du gouvernement français.

Dès l'année 1846 le collège Moorat, installé dans une magnifique maison du faubourg Saint-Germain, ci-devant hôtel du marquis de Nicolaï, commença à prospérer sous tous les rapports, et les jeunes arméniens élevés dans cette nouvelle maison étrangère d'éducation ont mérité constamment l'attention et les éloges de tous les visiteurs et des autorités compétentes. Les Arméniens de tous les pays s'empressèrent de faire participer leurs enfants aux bienfaits de cette éducation nationale et en même temps civilisatrice, et les premières familles arméniennes y ont en-

միանգամայն քաղաքակիրք դաստիարակութեան բարեացը, եւ Հայոց երեւելի ազգատոհմները սկսան հոս յուղարկել գանոնք, ինչպէս Գեորգեան Մելգումեանք, Աղեքսանդրիայէն Արքին-Պէյեանք, Կոստանդնուպոլսէն Տիգրեանք, Տատեանք, Աստուածատրեանք, Քեօզեկեանք, Թնկրեանք, Հասունեանք, Սեղբոսեանք, Գափամանեանք, Ապտուլլահեանք, Փեշտըմալճեանք, Փորբուքալեանք եւ ուրիշ շատերը. Զմիւռնիայէն Խումարեանք, Մամուրեանք, Աղարեկեանք եւ Տեր-Գասպարեանք. Մոլտաւիայէն Պըլլգլեանք, Գրանխօյեանք, Խաչիկեանք, Մսերեանք, եւ ուրիշներ. Արդուինէն Փիլոյեանք, Անկիւրիայէն եւ Պրուսայէն Պոյաճեանք եւ այլն եւ այլն :

Գերյարգոյ Հ. Սարգիս Թեոդորեան վարդապետը զօրաւոր օգնական ունեցաւ իրեն բաղձանացը կատարուելուն՝ վարժարանին երկու վերջին Ուսումնապետները, այսինքն Հ. Գարրիէլ Այվազովսքի վարդապետը եւ Հ. Ամբրոսիոս վարդապետը Գալիպոլեան, եւ միւս վարժապետները : Միշտ սիրելի եւ պատկառելի եղած է աշակերտաց, իբրեւ ճշմարիտ երեսփոխան Սամուէլի Մուրատայ եւ երկրորդ հիմնադիր այս բարեգործութեան. եւ հիմա եօթանասունութեք տարեկան է : Այսպիսի բազմարդիւն անձանց չորս դին գանազան ցած կիրքեր կը ծրփին ու կայեկոծին շատ անգամ. ինքը միշտ անոնցմէ վեր ցուցնելով ինքզինքը՝ զարմանալի քաջասրտութիւն մը ունեցած է ամէն ատեն, եւ պատուաւոր ու անըկուն կերպով պաշտպանած է իր ազգին որք եւ աղքատ տղայոց իրաւունքը :

Յուսանք (արդար մարդը միշտ յուսով պիտի երբայ), յուսանք թէ պիտի տեսնէ Սամուէլի Մուրատայ զործը՝ որուն ինքը ճշմարիտ գործակատարն է, անդրդուելի հիման վրայ հաստատուած, եւ պիտի մխրթարուի : Այն մխրթարութիւնը պիտի համարի իր քառասնամեայ վշտաց, աշխատութեանց, տատապանաց եւ ամէն տեսակ հոգոց եւ խնամոց մի միայն փոխարեն այս աշխարհիս մէջ : Այսպիսի դժնդակ ընթացքի մը ծայրը կը տեսնէ հեռուանց իր նպատակը. եւ ինքը միայն իրաւունք ունի անոր հասնելու եւ հոն քիչ մը հոգի առնելու՝ երբ Աստուած ալ կամենայ պարգևել իրեն քանի մը վայրկեան՝ այն վերջին հանգստենէն առաջ որ մահկանացուաց ամենայն նպատակներէն վեր է :

Արդարութիւնը բնածին է մանկական հասակին : Աջ երբէք տեսնուած է որ մանկունք անիրաւ դատաստան ընեն : Հայաստանի որդիքը արդէն միացուցեր են Թեոդորեան վարդապետին անունը

voyé leurs enfants, telles que les Melcoum de Téhéran ; les Artin-Bey d'Alexandrie ; les Duz, les Dadian, les Allahverdi, les Keutchek, les Tinguir, les Hassoun, les Serpos, les Capamagian, les Abdullah, les Pesdimalgi, les Portogalian et beaucoup d'autres de Constantinople ; les Chumarian, les Mamourian, les Aghabékian et les D. Gasparian, de Smyrne ; les Bouïoukly, les Trankoul, les Christi, les Missir et autres de la Moldavie ; les Piloyan d'Artouin, les Boyadjian d'Angora et de Brousse, etc., etc.

Le vénérable P. Sarkis Théodore, aidé puissamment dans ses efforts par les deux derniers préfets des études de la maison, c'est-à-dire par les RR. PP. Gabriel Aïvazovsky et Ambroise Calfa, ainsi que par les autres professeurs, aimé et respecté toujours par les élèves comme le véritable représentant de Samuel Moorat et second fondateur de cette œuvre, est âgé maintenant de soixante-treize ans. Supérieur à toutes les passions qui s'agitent autour de pareils mérites, il a déployé constamment une admirable énergie, pour soutenir honorablement les intérêts des enfants pauvres et orphelins de sa nation.

Il est à espérer (le juste doit toujours espérer) qu'il aura la consolation de voir enfin l'œuvre de Samuel Moorat, dont il est le véritable mandataire, consolidée sur des bases inébranlables. Il doit considérer cette consolation comme l'unique récompense ici-bas, de quarante années de sa vie, consacrées par les peines, les fatigues, les veilles, les soins de toutes les natures et de tous ses instants. Après une carrière si pénible, il entrevoit le but : c'est à lui seul qu'il appartient d'y toucher et de s'y reposer quelques instants si Dieu les lui accorde avant ce suprême repos qui dépasse tous les buts mortels.

L'enfance a la justice innée. On n'a pas d'exemple d'un jugement injuste porté par des enfants. Les enfants de l'Arménie ont uni le nom du R. P. Théodore à celui de Samuel Moorat : de même ils uniront leur

Սամուէլի Մուրատայ անուանը հետ, անոնց յիշատակն այ պիտի միացընեն եւ անբաժանելի պահեն յաիտեան: Իրենց սրտին ու մտաց զեղեցիկ կրքութեամբը պիտի ցուցընեն միշտ լուսաւոր երախտագիտութիւն մը, եւ որդիական սիրով ու ինքնաշարժ եռանդով պիտի կրկնեն ամէն ժամանակ իրենց դպրոցական երգոյն ցնծալից յորդորակը.

Կեցցէ՛ զրոհիս հայր Մուրատ,
Ի մեր գնացս անարատ.
Փառաց վեհին զուգական
Կեցցէ՛ Թեոդորեան:

mémoire et ne les sépareront jamais. Par les qualités du cœur et de l'esprit, ils prouveront leur gratitude éclairée, et ils continueront à répéter avec l'élan spontané et enthousiaste d'une reconnaissance filiale le refrain de leur joyeux chant collégial :

Vive Moorat, soutien de notre nation!
Suivant tous nos progrès avec affection;
Mandataire fervent du haut rang qu'il honore,
Vive, vive à jamais le Père Théodore !

Գ. Հ Ա Յ Կ Ա Չ Ե Ա Ն Թ Ա Ն Գ Ա Ր Ա Ն .

ԴՐԱՄԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

Ի ՄԻՋԻՆ ԳԱՐՈՒ .

Պարոն Վիկտոր Լանկլուա երիտասարդ հնախոյզ, բազմամուտ հայերենագետը, մասնաւոր ու բարեբաղդ եռանդով մը ետեւէ եղած է Կիլիկիոյ հայկական հնութեանց, եւ մանաւանդ մեր կիլիկեցի կամ Ռուբինեան բազաւորաց դրամագիտութեանը: Գաղղիոյ տերութեան հրամանովն ու ծախքովը ուսումնական ճանապարհորդութիւն մըն այ ըրաւ Կիլիկիա 1852 ու 1853 տարիները, իր հմտութիւնը անով աւելի ճոխացուց, եւ հիմա նոյն ճանապարհորդութեան ստորագրութիւնը պատրաստելու վրայ է. միանգամայն մասնական տեղեկութիւններ ալ կը հրատարակէ հետ զնետե:

Այս տարի մարտ ամսոյն մէջ ի լոյս ընծայեց « Դրամագիտութիւն Հայոց ի միջին դարու » անունով գրուածքը, որոյ նման Հայկական դրամոց վրայ մանրամասն տեղեկութիւն տուող գիրք դեռ չէր եղած: Պարոն Լանկլուայի աշխատասիրութեան մէկ մեծ կատարելութիւնն ալ այս է որ ըսած խօսքերուն աղբիւրները ցուցընելը զանց չընէր, եւ իր դատմունքը խոհական եւ լուսաւոր ոճով մը վրայ կը բերէ միշտ տեսածներուն ու լսածներուն վրայ: Ասով հեռու կը մնայ ինքը այն օտարազգի ճանապարհորդաց ու հեղինակաց բազմութիւնէն որ փոքր Ասիոյ եւ Հայաստանի ու Տաճկաստանի վրայ գրուածք մը հասնելու ատեն՝ շատ անգամ աչ եւ անհակ ջեն նայիր, եւ իրենց անհիմն ու

NUMISMATIQUE DE L'ARMÉNIE

AU MOYEN AGE.

M. Victor Langlois, jeune archéologue plein de talent et arméniste distingué, s'occupe, avec une ardeur toute particulière et bien heureuse, des antiquités arméniennes de la Cilicie, et spécialement de la numismatique de nos rois roupéniens. Chargé par le gouvernement français de l'exploration archéologique de la Cilicie, il voyagea dans la Petite-Arménie pendant les années 1852-53; ses actives recherches lui fournirent de nombreux documents précieux pour la science, et, actuellement, tout en publiant des notices particulières, il prépare le rapport de son voyage.

M. V. Langlois vient de publier (au mois de mars) sa *Numismatique de l'Arménie au moyen âge*. Un ouvrage aussi complet et aussi détaillé sur les anciennes monnaies de l'Arménie manquait jusqu'à présent à l'étude numismatique. Le travail de M. V. Langlois se fait remarquer par toutes les qualités qui conviennent aux œuvres d'instruction, par des indications constantes des sources où il a puisé ses renseignements, par des jugements pleins de sagacité sur ce qu'il a vu ou entendu, et par un style toujours clair et facile. Ainsi, il se distingue de toute cette multitude de voyageurs et d'auteurs qui, dans leurs travaux sur l'Asie-Mineure, l'Arménie et la Turquie, ne font guère attention aux détails et débitent devant

անտոյգ կերպով հաւաքած կտորրրդուն տեղեկութիւնները իբրեւ իրական եւ անտարակուսելի ճշմարտութիւններ կը հրատարակեն Եւրոպայի մէջ :

Պարոն Լանկլուային աշխատասիրութեանը վրայ այս քննութիւնս ըրած է Պ. Լընորման մեծանուն դրամագետը, որ Փարիզու կայսերական գրատան դրամոց բանգարանին վերատեսուչ, եւ Գաղղիոյ Վարժարանին մէջ հնագիտութեան վարժապետ է.

« Ռուբինեան հայ բազաւորաց դրամոցը վրայ Պ. Վիկտոր Լանկլուային հրատարակած ճաշակը մեծ մտադրութեամբ եւ բարեսէր դիտմամբ քննըւեցաւ յանձնարարական ժողովէն : Փոքր Հայոց քրիստոնէայ բազաւորներուն դրամները արեւելեան դրամագիտութեան կը վերաբերին՝ անոնց վրայի գրուածքներուն հայերէն ըլլալուն համար. խաջակրաց դրամագիտութեանն ալ կը վերաբերին՝ Ռուբինեանց Կիպրոսի Լուսինեաններուն եւ սուրբ երկրին պատերազմներէն ետեւ Արեւելք հաստատուած ուրիշ արեւմտեան իշխանաց հետ ունեցած բազմաթիւ խնամութեանց ու յարաբերութեանցը պատճառաւ : Պ. Վիկտոր Լանկլուային շնորհակալ պետք է ըլլանք որ գաղղիացի դրամագետներուն մինչեւ հիմա գանց ըրած աշխատութիւնը ինքն ըրեր է. վասն զի մինչեւ հիմա ծանօթեղած ամեն յիշատակներն ալ հաւաքեր, եւ անոնցմէ ոմանց նոր նոր յատկութիւններ տուեր է : Պ. Լանկլուային դասաւորութիւնը խելացի եւ լաւ քննութեամբ եղած է. ուստի աշխատութիւնը շատ յարգի է, եւ ամենայն կերպով յոյս կուտայ որ հեղինակը յարատեւութեամբ ու ջանքով շատ օգտակար ծառայութիւն մը պիտի ընէ ասկէց աւելի ընդարձակ եւ աւելի դժուարակնձիռն նիւրի մէջ : »

Պ. Լանկլուային գործոյն վրայ որոշ գաղափար մը տալու համար՝ մէջ բերենք հոս նոյն իսկ իւր յառաջարանին խօսքերը, որոց մէջ պայծառ կերպով կը տեսնուի հեղինակին համեստութեանը հետ անխոնջ աշխատասիրութիւնը :

« Կոստանդնուպոլիս գտնուած ժամանակս, կըսէ, ուզածիս պէս կըցայ զննել այն հայկական դրամոց հարուստ հաւաքումն որ ըրեր է ազնիւ Պ. Սերովրէ Ալիշանեան գիտուն հայկազն երիտասարդը, որ իր հայրենեաց պատմութեանը վերաբերեալ ամեն տեսակ բաներուն ալ մեծ փափաքանօք ետեւէ կըլլայ, եւ որչափ ուրիշեան դրամոց հաւաքումնք որ տեսեր եմ՝ իրենն անոնց մէջ խիստ հարուստներէն մէկն է : Այն պարոնը

l'Europe savante comme des vérités positives leurs renseignements mal fondés et coordonnés d'une manière très-superficielle, comme autant de vérités réelles et positives.

Voici le rapport que M. Lenormant, conservateur des médailles de la Bibliothèque impériale et professeur d'archéologie au Collège de France, a fait sur la première édition de l'ouvrage de M. Langlois :

« L'Essai sur les monnaies des rois arméniens de la dynastie de Roupène, par M. Victor Langlois, a été, de la part de la commission, l'objet d'un examen attentif et bienveillant. Les monnaies des rois chrétiens de la Petite-Arménie tiennent à la numismatique orientale par l'idiome dans lequel les légendes y sont conçues, et à la numismatique des croisades par les nombreuses alliances et les rapports étroits qui unirent les princes Roupéniens aux Lusignans de Chypre et aux autres Occidentaux fixés en Orient à la suite des guerres saintes. On doit savoir gré à M. Victor Langlois d'avoir traité un sujet jusqu'ici négligé par les numismatistes français. Il a recueilli avec soin tous les monuments connus jusqu'à ce jour, et a donné à quelques-unes de ces pièces des attributions nouvelles. Le classement de M. Victor Langlois est judicieux et inspiré par une bonne critique. Son travail est très-estimable et fait bien augurer de ce que l'auteur pourra faire avec de la persévérance et du soin, dans un sujet plus vaste et semé de difficultés plus sérieuses. »

Nous ne saurions donner une idée exacte du travail de M. Langlois qu'en reproduisant ici les propres paroles de la préface, dans laquelle on voit clairement, à côté de la modestie de l'auteur, son infatigable génie de recherches :

« Pendant mon séjour à Constantinople, j'ai pu étudier à loisir la riche collection de monnaies arméniennes formée par le tchélebi Séropé Alischan, jeune et savant Arménien, passionné pour tout ce qui se rattache à l'histoire de son pays, et qui possède un des plus riches médaillers de monnaies roupéniennes que j'aie vus. Séropé Alischan a eu l'obligeance de me montrer sa remarquable série de médailles, et m'a autorisé à publier les plus intéressantes, que j'ai com-

ոչ միայն ցուցուց ինձի իր կարգ կարգ գեղեցիկ դրամները, այլ եւ հաւանեցաւ որ անոնց մեջէն երեւելիները եւ հրատարակեմ, ինչպէս որ անա ըրի, եւ կարդացողները յարզը կրնան ճանչնալ :

« Ռուբինեան դրամոց վրայ ուրիշ գրուածք մը ելաւ իմինես քանի մը ամիս միայն ետքը, անոր մեջ շատ մը դրամներ կամ դրամոց տեսակներ կան որ եւ ճաշակա տպելու ատեն տեղեկութիւն չունի անոնց. այն գրուածքին նեղիմակն է Վ. Հ. Սիպիլեան՝ Վեննայի Միսիբարեան վարդապետը, որ մեծ յաջողակութեամբ հետամուտ է հայկական դրամոց գիտութեանը : Իր ստորագրութիւնները բաւական հետաքրքրական ըլլալով, քանի մը տեղեկութիւն այ անկեց առի... »

« Միջին դարուն ատենները Կիլիկիոյ մեջ կոխուած հայկական դրամոց ամենէն հարուստ հաւաքմունքներն են Վենետիկոյ Միսիբարեան հարց քանգարանինը, Վեննայի Միսիբարեանց քանգարանինը, Բրուսիոյ քաղաւորին մուսեոնինը, Բրիտանական մուսեոնինը, Փերրպուրկի կայսերական պալատին ու Սախական ճեմարանին մուսեոններունը, եւ Գաղղիոյ կայսերական գրատան քանգարանինը :

« Այս կարգիս դրամները հաւաքելը ցանկալի բան է. վասն զի անշուշտ պիտի գտնուին շատ մը յիշատակներ որ դեռ դուրս չեն ելած, անոնցմով պակասները պիտի լեցուին, եւ պիտի շտկուին այն սխալներն որ միշտ կրնան պատահիլ այսպիսի նոր աշխատասիրութեան մը սկիզբը, որ լեցուն է մեծամեծ դժուարութիւններով եւ խնդիրներով, եւ կարելի չէ գանոնք լուծել՝ առանց միակերպ ուշադրութեան :

« Ինչպէս որ գործոյս վերնագրէն այ կերենայ, ասոր մեջ ստորագրեր ենք միջին դարու ատենները Հայաստան կոխուած դրամները, այս ինքն Կորիկեան իշխանաց կամ Աղուանից քաղաւորներուն, Ռուբինեան քաղաւորներուն, եւ Գաղղիացի Լուսինեան ցեղին իշխաններուն դրամները : Կարսայ Բագրատունի քաղաւորաց եւ Վասպուրականի Արծրունեաց դրամոցը վրայ խօսք ըրի, վասն զի հաւաքմանց մեջ այս գանազան ցեղերուն դրամներէն չկայ. եւ հաւանական է որ այն քաղաւորներն ու իշխանները դրամ կոխած այ չըլլան : »

Յատաշարանէն ետքը Պ. Լանկուա ներածութիւն մը դրած է, որուն մեջ կը յիշատակէ, ա, Հայկական դրամոց վրայ եղած գրուածքները. բ, Ընդհանուր տեղեկութիւն մը կուտայ Հայաստանի դրամ-

prises dans mes descriptions, et dont on pourra apprécier la valeur.

« Un travail récent sur les monnaies roupéniennes, et qui a suivi le mien de quelques mois seulement, a fait connaître plusieurs pièces ou variétés dont je n'avais pas eu connaissance lors de l'impression de mon Essai; je veux parler de la Notice du R. P. Sibilian, religieux mékhitariste de Vienne, qui cultive avec succès l'étude de la numismatique arménienne. J'ai emprunté à ses descriptions quelques détails qui ne manquent pas d'intérêt.... »

« Le cabinet des médailles des religieux mékhitaristes de Saint-Lazare, à Venise, celui du couvent arménien de la même règle, à Vienne, le musée royal de Prusse, le British-Museum, le musée de l'Ermitage et l'Institut asiatique de Saint-Petersbourg, enfin, le cabinet des médailles de la Bibliothèque impériale de France, sont les plus riches dépôts renfermant des médailles arméniennes frappées pendant le moyen âge dans la Cilicie.

« Il est important de réunir les pièces qui appartiennent à cette série; car il est certain qu'on devra rencontrer encore des monuments inédits qui combleront des lacunes et serviront à corriger des erreurs toujours possibles au début d'une étude nouvelle, remplie de difficultés notables et de problèmes qu'une attention soutenue peut seule résoudre.

« Ainsi que le porte le titre de cet ouvrage, on trouvera, dans les descriptions qu'il contient, la série des monnaies d'Arménie frappées pendant le moyen âge, c'est-à-dire les médailles des rois Goriguéens ou de l'Albanie arménienne, des thakavors Roupéniens et des princes français de la maison de Lusignan. Si j'ai passé sous silence les dynasties arméniennes Bagratide de Kars et Ardrounienne du Vasbouragan, c'est qu'il n'existe point de médailles des princes de ces différentes familles dans les collections, et il est même présumable que les dynasties dont je viens de parler n'ont jamais fait frapper de monnaies. »

M. Langlois fait suivre son Avant-Propos d'une Introduction dans laquelle il donne : 1° une bibliographie de la numismatique arménienne; 2° des considérations générales sur les monnaies d'Arménie;

ներուն վրայ. գ, Հայկական դրամոց անուններուն եւ արժեքին վրայ կրխօսի: Յետոյ գեղեցիկ կարգաւ մը հայկական դրամոց ստորագրութիւնը կրնէ, Կորիկէի դրամէն մինչեւ վերջին Լեւոն բազաւորինը:

Մեզի կերեւնայ թէ այսպիսի գրուածքի մը հայերէն բարգմանութիւնը շատ օգտակար կրնայ ըլլալ մերագգային հնութեանց ու պատմութեանը լոյս տալու համար. բայց կրփափաքինք որ բարգմանիչն այ հնագետ եւ դրամագետ, միանգամայն Կիլիկեցոց պատմութեան ինչպէս պետք է նէ հմուտ ըլլայ, որպէս զի ոչ միայն օտարագրի հայերենագիրտին քանի մը մանր սխալները շտկէ, այլ եւ ինքն այ նոր տեղեկութիւններով զարդարէ եւ ճշտացրնէ այս պիտանի աշխատութիւնը:

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԻ ԻՆՆԵՒՏԱՍՆԵՐՈՐԴԻ ԴԱՐՈՒՍ:

(Շարայարութիւն:)

Ա.

Ի ձեւակերպութենէ աշխարհին Հայոց որ լինէ աղխաղխեալ շարիւք վերանց բարձանց եւ հոսանօք բազմաթիւ վտակաց, որովք ազգք եւ ժողովուրդք ի բնուստ իմն որոշին յիրերաց, տեսաք իսկ վաղ ուրեմն¹ զպատճառս տրոհելոյ նորին անդստին ի սկզբանէ: Ի գաւառս գաւառս իշխանութեանց մեծաց եւ փոքունց՝ որք առ հասարակ հնարին բօրափել զյուժ արքունականին զօրութեան: Հայկագեանն միապետութիւն՝ առ ի չգոյէ քաղաքական միաբանութեան ի սահմանադրութիւնս իւր՝ ստեպ ստեպ անկաւ ի յոյզս ներքին շփոթից, խափանեցաւ ի գալոյ յաճումն եւ ի մեծութիւն, եւ տկարացաւ ընդդէմ արտաքնոցն բըշնամեաց: Որով եւ վիճակեցաւ նմին ցանգ ընդ ձեռամբ լինել մօտաւորացն ազգաց հզօրաց. քանզի ի հարաւոյ զԱսորեստանեայցն ունէր նախ պետութիւն, եւ ապա զԱրարացիս. յարեւելից զՊարսս, յարեւմտից զԻւզանդացոցն կայսերութիւն, ի հիւսիսոյ զկովկասայինսն լեռնարնակս, եւ անդր եւս քան զնոսա զհրոսակս արիւնախանձ

3° le nom et la valeur des monnaies arméniennes. Ensuite, il donne, dans un bel ordre, la description des monnaies arméniennes, depuis celle de Gorigué jusqu'à celles de notre dernier roi Léon VI.

Nous croyons qu'une traduction arménienne de cet ouvrage pourrait rendre de grands services aux archéologues arméniens, en jetant beaucoup de lumière sur les antiquités et l'histoire de notre pays. Il est à désirer pourtant que le traducteur lui-même soit versé dans les études archéologiques et numismatiques, et qu'il connaisse à fond l'histoire de la Cilicie, afin qu'il puisse non-seulement rectifier quelques inexactitudes de peu d'importance du savant arméniste, mais enrichir même cet utile ouvrage de données précieuses.

LA SOCIÉTÉ ARMÉNIENNE AU XIXe SIÈCLE.

(Suite.)

I.

La configuration du sol de l'Arménie, sillonné en tous sens par des chaînes de montagnes et par des cours d'eau qui forment entre chaque centre de population comme autant de barrières naturelles, nous a déjà expliqué¹ pourquoi ce pays fut, dès l'origine, morcelé en une foule de principautés plus ou moins considérables, et toutes aspirant à une complète indépendance de l'autorité royale. Ce défaut d'unité dans l'organisation politique de la monarchie arménienne, cause de fréquentes dissensions intestines, arrêta son développement et la laissa faible et sans défense contre les ennemis du dehors. Son sort fut d'être presque toujours la vassale des puissantes nations qui l'entouraient; au sud, elle eut l'empire des Assyriens et plus tard les Arabes, à l'est la Perse, à l'ouest l'empire de Byzance, au nord les montagnards du Caucase, et plus loin ces hordes féroces et belliqueuses que l'antiquité désigna sous le nom générique de Scythes. Après avoir été envahie par les armées d'Alexandre le Grand et avoir vu périr, dans la guerre qu'elle sou-

¹ Տես (գնորին Պ. Տիւրբեայ) Հազգայնոցն երկոց Հայաստանի, ի Հանդիսի երկոցոցն աշխարհաց, 15 ապրիլի 1852:

¹ Voyez les Chants populaires de l'Arménie, dans la Revue du 15 avril 1852.

ժողովրդոց բազմաց՝ որ հասարակաց անուամբ Սկիւբացիք առ ի նախնեացն կոչէին : Յետ արշաւելոյ զօրացն Աղեքսանդրի մեծի ի Հայս, յորում ժամանակի ի մարտ կաքաւեալ բնակչաց ընդդէմ նմին՝ տեսին զանկումն վերջնոյ բազաւորին իւրեանց Վահէի, ոչ սակաւ ժամանակս զդէմ կալան նորա եւ Սելեւկեանց որ ջանանար լինելին ընդ լծով ծառայութեան արկանել զնոսա : Հայաստան աշխարհ՝ յաղքանարեալ ի նոցանէ, բայց երբէք ոչ նուաճեալ ի սպառ, վտարանջեաց ի նոցունց եւ զոգցես յարուցեալ կանգնեցաւ, այլ ապա փոյր ընդ փոյր եմուտ ընդ Պարթեւացն իշխանութեամբ՝ ժառանգութիւն իմն եղեալ կրտսերոյ տոհմին Արշակունեաց. եւ բերեսս այլում ամենեւին հանդիպէր նա բաղդի, եւ ի կարգս մեծացն ազգաց Արեւելից անցեալ բազմէր՝ երբ վեհագոյնն ի բազաւորս այնր ցեղապետութեան Տիգրան արքայ, պատերազմականաւ միանգամայն եւ քաղաքական հանճարով ճոխացեալ, որ եւ զերկիր բազաւորութեան իւրոյ ամբարձեալ հասոյց ի գերագոյնինչ աստիճան զօրութեան եւ բարգաւաճանաց, չգտանէր խոչ եւ խտփան իւրոցն ընթացից զարիագունդ լեզէոնսն հոռովմայեցիս՝ զյաղքականս Միհրդատայ աներոյն իւրոյ, եւ ախոյեանս անձինն սպարապետս անուանիս նմանեալս Ղուկուղեայ եւ Պոմպէի :

Ի ժամանակս բազմամեայ եւ մոլեգին մարտից պատերազմաց Պարթեւացն եւ Հռովմայեցոց, որք եւ նովին զոգցես սաստկութեամբ յերկարեալ ձգեցան ի մեշ յաշորդացն Կոստանդիանոսի եւ Սասանեանց, Հայաստան աշխարհ սսպարեզ եղեւ մաքառմանց որովք ախոյեանքն այնորիկ մեծագորք ելիւելս զմիմեամբք առնելին տիրապետել Ասիոյ : Նախ Հռովմայ կացեալ հարկատու, ապա Բիզանդիոնի եւ Պարսից միանգամայն, եր զի Արշակունիս անդր երկցագունի տոհմին խոնարհէր, եւ եր զի զկայսերացն հայցէր հովանաւորութիւն, եւ եր երբէք զի եւ յերկոցունցն գերծանել ջանացեալ բռնակալութենէ, ոտնակոխ լինէր յերկաքանչիւրոցն անագին պետութեանց, որոց ինքն իսկ սանձան անշրպետութեան կայր ի միջի : Իսկ իբրեւ բոյորովիմբ ընդ Սասանեանցն իշխանութեամբ անկաւ ի սկիզբն հինգերորդի դարուն, նորա ոչ ինչ յապաղեցին բառնայ անտի եւ զնեսս անգամ ինքնօրէն ազատութեան. եւ Արտաշիր արքայ՝ յիւրոցն իսկ ատեցեալ սակս զնացիցն անկարգութեան՝ ամբաստանեցաւ առ Վուամ Ե արքայ Պարսից ի նախարարացն Հայոց, եւ նորին հրամանաւ արկաւ ի կալանս բանտի ի

tint pour les repousser, le dernier de ses souverains, Vahé, elle résista encore pendant quelque temps aux efforts que firent les Séleucides pour l'asservir.

Vaincue par eux, mais jamais soumise entièrement, elle s'affranchit de leur joug et sembla se relever, en passant bientôt après sous la domination des Parthes, en devenant l'apanage de la branche cadette des Arsacides; et peut-être que ses destinées eussent été tout autres, qu'il lui eût été donné de prendre rang définitivement parmi les grandes nations de l'Orient, si le plus illustre des souverains de cette dynastie, Tigraane, prince remarquable par ses talents militaires et politiques, et qui avait élevé son royaume à un haut degré de puissance et de prospérité, n'eût enfin rencontré sur son chemin les vaillantes légions romaines qui avaient triomphé de Mithridate, son beau-père, et pour adversaires des capitaines tels que Lucullus et Pompée.

Dans la lutte longue et acharnée que se livrèrent les Parthes et les Romains, et qui se continua non moins vive entre les successeurs de Constantin et les Sassanides, l'Arménie fut le champ de bataille où ces puissants rivaux venaient se disputer la domination de l'Asie. Tributaire de Rome, puis de Byzance et en même temps de la Perse, inclinant tantôt vers les Arsacides de la branche aînée, tantôt recherchant la protection des Césars, quelquefois essayant de revendiquer sa liberté contre cette double oppression, elle se trouva écrasée entre les deux formidables États auxquels elle servait de limites. Lorsqu'elle resta entièrement au pouvoir des Sassanides, vers le commencement du ve siècle, ils ne tardèrent pas à y détruire les derniers vestiges d'indépendance; le roi Ardaschir, que ses excès avaient rendu odieux à ses sujets, accusé auprès du souverain de la Perse, Bahram V, par les satrapes arméniens, fut enfermé par ordre de ce prince dans une forteresse de la Susiane, destinée aux prisonniers d'État, où il mourut (428). L'Arménie ne fut plus dès lors qu'une province du vaste empire des Sassanides. Deux siècles s'écoulèrent pendant lesquels ils la firent administrer par des

դղեկի ուրեք ի Խուժաստան, ուր եւ մեռա իսկ (428). եւ յայնմհետէ Հայաստան աշխարհ՝ մի ի գաւառաց եղեւ յայնաճաւայ պետութեանն Սասանեանց, եւ ընդ դարս երկուս մարգպանք կալան գտեսչութիւն իրաց աշխարհին՝ պարսիկք գոյով յագգէ եւ կամ ի նոցունց իսկ ի Հայոց ընտրեալք՝ ըստ խստութեան եւ կամ ըստ խաղաղասէր բարուց արքայիցն Պարսից: Քրիստոսականն կրօն գոր ի Կեսարիոյ ընկալան Հայք, եւ տենչ նոցին եւ փոյք ի վարժս եւ ի կարգս Հեյլենացոց, եւս եւ հոովմեական օրինացն մուտ գտանել ի Հայս¹, ցանգ զնոսա կասկածելիս առնէին յաջս տերանցն նորոց, որք եւ մեծապէս ջանանար լինէին հեռացուցանել զնոսին ի Բիւզանդիոնէ: Անտի եւ կայսերք Յունաց՝ որոց զիղջ էր յարածամ ընդ ելանել երկրին Հայոց ի ներքուստ ձեռին իւրեանց, գուն գործէին յինքեանս յանկուցանել զՀայս, եւ մեծա խնամով նպաստ լինել փութային ամենայն խլրտմանց նոցա ի վտարանջութիւն առ իւրեանց անձանցն իսկ օգուտ: Յայնժամ ապա եւ Սասանեանք խափանել մտարերեցին զպետս եւ զվարժս հեյլէն դպրութեան յաշխարհին Հայոց. խնդիր արարեալ այրեցին զամենայն գրեանն դրոշմեալ ի յոյն լեզու, եւ բունացեալ յարուցին հայաճանս սաստիկս ի ջնջել բառնալ գրքիստոնեութիւն, եւ փոխանակ հաստատել զՊարսիցն կրօնս, այս ինքն է զպաշտօն կրակի: Ոչ եւս հանդուրժեալ ազգին բունութեանն եղելոյ ի վերայ հաւատոցն իւրոց եւ իմաստիցն ցանկալեաց, յոտն եկաց եւ կանգնեցաւ իբրեւ զայր մի ի ձայն բարբառոյ նպիսկոպոսացն իւրոց եւ քանանայից, եւ առաջնորդ ունելով զբաջ նահատակն զՎարդան՝ արիացաւ ի մարտ կքրել ընդդէմ բանակաց արքայից արքային: Այլ յանհաւասար մրցման անդ ուր ուրեմն պարտեցան Հայք, բայց եւ անարկու եղեն բշխամեաց, եւ ընդ պայմանս հաշտութեանն զազատութիւն խղճի եւ զանդորրաւետ վարժս դպրութեան միանգամայն բերին ի ձեռս:

Իսկ յորժամ Արաբացիք յեռանդն կրօնից եւ աշխարհակալութեան վառեալք խրախուսանօքն Մահմետի ելին յանապատէ անտի իւրեանց, եւ յարձակեալ ի վերայ Յունաց աշխարհին՝ հատին ի նոցանէ գերկոսին գաւառսն ընտրելագոյնս՝ զԱսորիս եւ զԵգիպտոս, Սասանեանցն բազառութիւն յանիշխանութեան էր եւ յաղմուկս շփո-

gouverneurs (*marzbans*), Perses d'origine ou choisis parmi les Arméniens eux-mêmes, suivant la politique de rigueur ou de pacification que ces princes croyaient devoir adopter. Le christianisme, que les Arméniens avaient reçu de Césarée, le goût qu'il leur avait inspiré pour la littérature et la civilisation grecques, l'introduction parmi eux de la législation romaine¹, tenaient sans cesse en éveil les soupçons de leurs nouveaux maîtres, jaloux de les éloigner de tout rapport avec Byzance. D'un autre côté, les empereurs, qui ne cessaient de regretter la possession de l'Arménie, favorisaient de tout leur pouvoir ces tendances et se montraient empressés à soutenir toutes les tentatives de révolte dont ils espéraient profiter. C'est alors que les Sassanides entreprirent de proscrire l'usage et l'étude de la langue grecque en Arménie, firent rechercher et brûler tous les livres écrits en cette langue, et recoururent à la violence et à la persécution pour y détruire le christianisme et le remplacer par la religion de la Perse, le culte du feu. Atteinte dans sa foi et ses affections les plus chères, la nation se leva comme un seul homme à la voix de ses évêques et de ses prêtres, et sous la conduite d'un héros, Vartan, essaya de tenir tête aux armées du grand roi. Dans cette lutte inégale, les Arméniens finirent par être accablés, mais après avoir su se rendre redoutables, et avoir obtenu une capitulation qui leur assurait la liberté de conscience et de leurs goûts littéraires.

Lorsque les Arabes, entraînés par cet esprit d'enthousiasme religieux et guerrier que Mahomet avait su leur inspirer, sortirent de leurs déserts pour se précipiter sur l'empire grec, et lui enlevèrent deux de ses plus belles provinces, la Syrie et l'Égypte, la monarchie des Sassanides était livrée à l'anarchie et au désordre; elle ne tarda pas à succomber sous

¹ Հրովարտակ Յուստինիանոսի, ի Նոր Մահմանն, Մամ. ԻԱ, « Յաղագս Հայոց, զի եւ նորա օրինօք Հոովմայեցոցն վարեցին յամենայնի: »

¹ Edit de Justinien, dans les *Novellæ Constitutiones*, novell. XXI, « De Armeniis, ut et illi per omnia leges Romanorum sequantur. »

բից. և վաղ ընդ փոյր նկուն եղև առաջի յաղբական զինուցն Արարացուց : Ընդ աշխարհին Պարսից անկաւ և Հայաստան ընդ ձեռամբ ամիրապետացն, որ ոստիկանս կարգեցին անդանօր մեծաւ իշխանութեամբ ճոխացեալս : Վկայն առ հասարակ պատմագիրք ժամանակացն այնոցիկ զի ոչ էր բիւ և չափ յափշտակութեանց ոստիկանացն և անգրութեանց նոցա ի վերայ նախարարացն Հայոց, զորս ի ման կամ յուրացութիւն դատապարտ առնէին, և կամ ի Բաղտատ խաղացուցեալ՝ ի բանտս աշխարհին գրաւէին ի կենաց : Բազում անգամ փորձ փորձեցին բնակիչք տեղեաց տեղեաց վտարանջել ի հազարացուց անտի առելեաց իւրեանց, և լեռնականքն Տօրոսի անկեալ ի վերայ զօրաց և զօրավարացն Արարացուց՝ ի սուր սուսերի կոտորեցին զնոսս. սակայն այսօրինակ խլրտմունք հուպ ընդ հուպ ցածնուին և ոչ էր հնար զդեմ ունել բազմամբոխ զօրաց ամիրապետացն :

Մի ի տոհմից անտի նախարարութեանց՝ տեր ստացուածոց բազմաց ի սահմանս մեծին Հայոց, որ և յաղագս իւրոյ վաղնչուց ազնուութեանն և զօրծոց քաջութեան պատուական էր յաջս ամենեցուն, զԲագրատունեացն տոհմի ասեմ, առ ժամանակօք Արարացուցն պետութեան ևս՝ որպէս երբեմն մինչ ընդ Պարսիցն ձեռամբ էին Հայք՝ կալա զսանձ տեսչութեան իրաց աշխարհին : Եւ մի ոմն ի սերնդոց այնր տոհմի քաջն Աշոտ՝ զամս քսան և հինգ ղեկավարեաց զՀայս այնքանեաւ ճարտարութեամբ և իմաստութեամբ, և այնչափ հաճոյ եղև յաջս Արարացուց, զի ամիրապետն Միւրեմիքքիլ ետ նմա զարքունականն պատիւ, և զմի ոմն ի պաշտօնէից զբանն իւրոյ առաքեալ՝ բազ եղ ի գլուխ նորա : Այլ և կայսրն Վասիլ ծանեաւ զնա իբրև գրագաւոր աշխարհին Հայոց. և եղև Աշոտ ցեղապետ բազաւորացն Բագրատունեաց որ զմիմեանս փոխանակեցին իննէքին բուով ընդ ամս իբր երկերիւր (885-1079) ¹ :

Վերականգնեալն այն բազաւորութիւն ստուեր իմն էր Արշակունեացն առաջնոց բազաւորու-

les coups de leurs armes victorieuses. Comme la Perse, l'Arménie passa sous la domination des khalifes, qui en confièrent le gouvernement à des préfets (*osdigans*) investis d'une souveraine autorité. Suivant le témoignage unanime des historiens contemporains, ces officiers signalèrent leur administration par des exactions sans nombre, par leurs rigueurs envers les chefs arméniens, qu'ils condamnaient à l'abjuration ou à la mort, ou qu'ils envoyaient gémir dans les cachots de Bagdad. Les populations, auxquelles la domination musulmane était odieuse, essayèrent plus d'une fois de se soulever : les troupes arabes, surprises avec le général qui les commandait par les montagnards du Taurus, furent massacrées ; mais ces mouvements étaient aussitôt comprimés, la résistance était impossible contre les puissantes armées des khalifes.

Une des familles satrapales qui possédait dans la haute Arménie de vastes domaines, et qui, à cause de son ancienneté et pour prix des services qu'elle avait rendus au pays, jouissait d'une haute considération et d'un grand crédit, la famille des Bagratides, chargée à différentes reprises, du temps des Perses, de la direction des affaires publiques, continua sous les Arabes les mêmes fonctions. Un des membres de cette famille, Aschod, gouverna pendant vingt-cinq ans l'Arménie avec tant d'habileté et de sagesse, et sut si bien se concilier l'estime et les bonnes grâces des Arabes, que le khalife Motewakkel lui décerna les honneurs de la royauté et envoya un des grands officiers de sa cour pour lui poser la couronne sur la tête. L'empereur Basile le reconnut aussi comme roi de l'Arménie. Aschod fut la tige de la dynastie des Bagratides, dont les souverains se succédèrent, au nombre de neuf, pendant un intervalle de près de deux cents ans (885-1079) ¹.

Mais cette royauté restaurée ne fut plus que l'ombre de ce qu'elle avait été dans les temps anciens,

¹ Մի ի ցեղից տոհմին Բագրատունեաց բազաւորեաց ի Վիրսու յԱփխազս ի տասներորդի դարուն, և անտի անս սերեալ զայ Բագրատին կամ Պակրաթիոնն անուանեալ ազգատոհմ ի Ռուսիա : Վաղ ուրեմն առ ժամանակօքն Վաղարշակայ, որ բազաւորեաց յամին 117 նախ քան զԲրիտոսս, և գլուխ Արշակունեացն եկաց ի Հայս, Բագրատունեացն նախարարութիւն մի էր ի մեծաց նախարարութեանց աշխարհին : Մովսէս Խորենացի պատմագիր հինգերորդի դարուն, որ ի մատենին իւրում ի շարի հարեալ քննարանէ զժազումն միոյ միոյ ի նախարարութեանց անտի,

¹ De la branche des Bagratides, qui régna en Géorgie et en Abkhazie à partir du ^x siècle de notre ère, descend la famille Bagration, en Russie. Déjà au temps de Valarsace, premier souverain de la dynastie des Arsacides d'Arménie, lequel monta sur le trône l'an 117 avant Jésus-Christ, les Bagratides formaient une des satrapies les plus considérables de ce pays. Moysse de Khoren, historien du ^v siècle, qui a consigné et discuté dans son livre sur les origines de ces satrapies, nous apprend que celle des Bagratides remontait par

քեան, առ որովք հայաստան աշխարհ գնոյն ունէր ընդարձակութիւն զոր ունի զարդիս Գաղղիա. եւ Բագրատունեացն տիրապետութիւն ոչ աւելի ինչ երկիր ունէր քան զՍրարատեանն անուանեալ նահանգ: Եւ քեպետ այն քագաւորք ըստ հաճոյս ամիրապետացն եւեք հաստատուն կային յարոտ իւրեանց ընդ խնամակալութեամբ պաշտօնեից զրանն Բաղտատու, հանդերձ պարտեօք ժողովելոյ ինքնին զհարկսն սահմանեալս յԱրարացոց անտի, սակայն քաջ գիտացին պարգևել աշխարհին իւրեանց զամս ինչ խաղաղաւետ անդորրութեան եւ բարգաւաճանաց: Եւ արոտ քագաւորութեան նոցին Անի, որ առ Ախուրեան գետովն կայ ի Շիրակայ գաւառին, աւերակօքն իւրովք յայտ առնէ զվաղեմին իւր ընդարձակութիւն եւ զփառս:

ԵՊ. ՏԻԼՈՐԻԷ:

(Մնացուածն յառաջիկայս:)

sous les premiers Arsacides, lorsque le territoire arménien égalait en étendue celui de la France actuelle. L'autorité des Bagratides était restreinte à une portion de ce territoire, circonscrite dans la province d'Ararad. Tout en n'occupant le trône que sous le bon plaisir des khalifes et la haute surveillance des agents de la cour de Bagdad, et avec l'obligation de percevoir, sous leur propre responsabilité, le tribut imposé par les Arabes, ils surent néanmoins donner quelques années de paix et de tranquillité à leur pays et le rendre florissant. Leur capitale, Ani, située sur les bords du fleuve Akhourian, l'Arpa-Tchaï actuel, dans le district de Schirag, a laissé des ruines qui attestent l'étendue de cette ville et son antique splendeur.

ÉD. DULAURIER.

(La suite au prochain numéro.)

Ե. ՓԱՐԻՉԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ.

ՃԱՆՈՊԱՐՀՈՐԳՈՒԹԻՒՆ ՎԵՂԱԳԱՌ ԿԱՅՍԵՐ ԵՒ ԿԱՅՍՐՈՒՀՆՈՅՆ ԳԱՂՂԱՅՆՈՑ ՏԱՆԳՂԻԱ:

Ապրիլ ամսոյն մեջ հանդիպած մեծամեծ դէպքերն աչքէ անցընելու առնն, սոսկալով ու սարսափելով մը կրնայինք մէյմը Սերաստուպօլսոյ վրայ՝ ուր բիւրաւոր մարդիկ կատաղարար կըշանբանարն մեկգմէկ, եւ մէյմը Պրուսայի վրայ՝ որ անաւոր սասանութեամբ հիմնայատակ կըկործանի, ու մեր Գուին եւ Անի քաղաքաց ցաւալի յիշատակները կըձգ մտքերնիս...

Բայց նոյն օրերը ամբողջ շարաք մը ժամանակ անպատմելի ցնծութիւններ կըլլան Անգղիոյ մեջ՝ Գաղղիոյ կայսեր եւ կայսրուհւոյն Լոնտրա երբալովք: Այս նշանաւոր ճանապարհորդութեան համառօտ ստորագրութիւնն ընենք այս անգամ.

եւորքը նորէն կըդառնանք մեր արեւելեան խեղճութեանցը նայելու, ինչպէս մագնիսը որ անդադար ալ շարժես՝ միշտ կըդառնայ դէպ ի հիւսիս:

Ապրիլի 15ին կիրակի օրը կայսրն ու կայսրուհին ելան իրենց պալատէն շատ մը կառքերով, ու կայսերական հարիւր պահանորդաց զեղեցիկ զնդին առաջնորդութեամբը զնացին երկարուղւոյն կայսրանը: Փարիզէն մինչեւ ծովեզերեայ Քալէ քաղաքը եօրը ժամուան մեջ հասան, եւ ճամբուն վրայ ամեն տեղ իրենց վնասափառութեանը համեմատ պատիւ եւ մեծարանք ընդունեցան քաղաքապետներէն, ամեն կարգի պաշտօնատէրներէն եւ տեղացի ժողովուրդներէն: Բայց հան-

աւանդէ զի Բագրատունեացն տոնմ հաւաստի սերնդեամբ ելեալ հասանք մինչեւ ի Շամրատ ի գերեւոց անտի Հրէից զորս մեծն նարուզդոնոսոր խաղացոյց յերուսաղեմէ: յետ առման նորին եւ կործանման: Շամրատոյ յագատութիւն եկեալ ի շնորհս երեսաց Հրաչի Հայոց քագաւորի՝ մեծարեցաւ ի նմանէ յոյժ յոյժ եւ եկաց մնաց առ նմին: Վասն որոյ յերաւի է զԲագրատիւնեանցն ազգատոնմ համարել իբրեւ զմի ի բուն ի հնոց անտի ազգատոնմից երոպայ՝ որոց հաւաստեալ ծանօթ իցէ ծագումն եւ սերունդ ի պատմական աւանդից:

une filiation certaine, *havasdi*, jusqu'à Schampat, l'un des captifs que Nabuchodonosor le Grand emmena de Jérusalem lorsqu'il prit et saccagea cette ville. Schampat, rendu à la liberté par la bienveillante intervention de Hratchia, roi d'Arménie, fut magnifiquement traité par ce prince, et s'établit auprès de lui. La famille Bagration peut être regardée aujourd'hui comme une des plus anciennes de l'Europe, parmi celles dont la descendance est historiquement prouvée.

դեաներուն փառաւորները ծովուն դիմացի կողմը պատրաստուած էին, այս ինքն Անգղիա :

Անգղիոյ ծովակալութիւնը Տուվրէն յուղարկեց Քալէ հոյակապ շոգենաւ մը ընդ առաջ օգոստափառ հիւրերուն : Երկուշաբթի առաւօտ կայսեր ու կայսրուհոյն նաւերը Քալէին ցամաքէն բամբուռն պէս՝ նաւահանգստին մէջ կեցող բոլոր պատերազմական նաւերն ալ քնդանօրներ արձրկեցին, եւ ծովեզերքը դիզուած անհամար ժողովուրդը « Կեցցէ կայսր, կեցցէ կայսրուհին » աղաղակելով՝ երբաք բարովի ողջոյնը տուին :

Տուվր հասածներուն պէս՝ Անգղիացոց անբիւրազմութիւնը նուագարանաց հանդիսով եւ կեցցեներով ընդունեցան զիրենք : Անգղիոյ բազունոյն ամուսին Ալպէրը իշխանը որ բազունոյն կողմանէ ընդ առաջ զնացեր էր վեհափառ հիւրերուն, ամենէն առաջ մօտեցաւ անոնց ու բարեւեց : Մեկէն ի մեկ քնդանօրներ նետուեցան երկու կողմէն, նուագարանները հնչեցին . կայսրը ներկայացուց զկայսրուհին Ալպէրը իշխանին, ու երան ցամաքը. հոն շարուած զօրքերն իրենց զինուորական բարեւները տուին, եւ ուրիշ սովորական արարողութիւններէն ետեւ՝ կայսրն ու կայսրուհին իրենց համար հոյակապ զարդարանքներով զարդարուած պայատ մը իջեւանեցան :

Հոն քիչ մը հանգչելէն ու քաղաքին մեծամեծաց ացեղութիւնն ընդունելէն ետեւ, մտան երկարողին՝ Ալպէրը իշխանին եւ իրենց պայատականներուն հետ, եւ ճամբայ երան դէպ ի Լոնտրա : Բոլոր ճամբուն վրայ անակնկալ պատիւներ, կամարներ, ծաղկէ պսակներ եւ ամեն տեսակ ուրախութեան եւ ցնծութեան նշաններ պատրաստեր էին Անգղիացիք :

Լոնտրայի երկարողոյն կայսրանը վեց հաս բազաւորական բաց ու զեղեցիկ կառքեր շարուած կեցեր էին . անոնց առաջնոյն մէջ մտաւ Ալպէրը իշխանը, հոն հրամցուց կայսրն ու կայսրուհին, եւ ինքն առջեւնին նստաւ . միւսերուն մէջ ալ կայսերական պայատին տիկնայքն ու մեծամեծները : Մեկ միլիոն ժողովրդէն աւելի ժողովուած դիզուած էր հոն եւ ծովանման քաղաքին փողոցները . անոնց մէջէն անցաւ փառաւորապէս այն կայսերական բափօրը, մինչդեռ երկու կողմէն ամենքը մեկ բերան կաղաղակէին « Կեցցէ կայսր, կեցցէ կայսրուհին, Բարի է գալուստ ձեր : »

Անգղիոյ բազունին կրօնպատեր իր ամարանոցի պայատը՝ որ Ռիւնարը ըսուած փոքրիկ քաղաքին մէջ է : Երեք հազարէն աւելի մեծամեծներ ու հարուստներ քաղաքին դուռը կեցած՝ ընդունե-

ցան իրենց վեհափառ հիւրերը իրիկուան ժամը եօթնին : Քազունին իր պայատականներովը անոնց առջեւն ելաւ մեծ դահլիճին մէջ, կայսեր քեր մտաւ, կայսրուհին ալ Ալպէրը իշխանին քեր, եւ զնացին բազաւորական արոտին դահլիճը : Հոն բազունոյն ընտանիքը եւ զակրները կայսեր եւ կայսրուհոյն ներկայացան, յետոյ պայատական մեծամեծները՝ երկու կողմէն . եւ այն իրիկուներ մեծածախ կոչուեք ու հարկիք ըրաւ բազունին իր հիւրերուն :

Երեքշաբթի օրը գօրահանդէս եղաւ Ռիւնարրի պարտիզին մէջ, եւ քաղաքին մեծամեծները կայսեր ներկայացան : Իսկ չօրեքշաբթի օրը բազունին շքեղ հանդիսով Զանկապանի ասպետութեան կարգը տուաւ կայսեր, որ Անգղիոյ ասպետութեանց մէջ ամենէն հինն ու պատուաւորը կրսեպուի . ասպետները քսանհինգ հոգի են, եւ անոնց զլուխը Անգղիոյ բազունին է : Այն իրիկուան հարկիքին մեծութիւնը՝ հարստութիւնը եւ փառաւորութիւնը անպատմելի բան էր կրսեն լրագիրները :

Հինգշաբթի օրը հրախրեցան կայսրն ու կայսրուհին Լոնտրայի Քաղաքամէշը (City), ուր օրերով առաջ մեծամեծ պատրաստութիւններ եղած էին : Հոն քաղաքապետին ըրած բարեմաղորդեանցը զեղեցիկ պատասխան մը տուաւ կայսրը անգղիարէն, յորում աւելի նշանաւոր էին այս վերջի խօսքերը .

« Շնորհակալ եմ ձեզի քէ իմ կողմանէս եւ քէ « կայսրուհոյս կողմէն՝ այս եռանդուն եւ ան- « կեղծ ընդունելութեան համար որ ըրիք ձեզի : « Գաղղիա դառնալով՝ ոչ երբէք պիտի մոռնանք « այս Անգղիոյ ցուցուցած հոյակապ տեսարանը, « ուր առաքինութիւնը բազաւորած՝ երկրին բա- « րեքաղղութիւնը կրկառավարէ այնպիսի ազա- « տութեան մը իշխանութեան տակը որ իր մե- « ծութեանը ամենեւին վտանգ չիրերեր : »

Եւ անբիւրազմութիւնը անդադար ծափահարութեամբ ու բարձրաձայն կեցցեներով օդը լեցուցին : Փողոցներուն մէջ գրեթէ ամեն տուն զարդարուած էր Գաղղիոյ եւ Անգղիոյ դրօշներովը . ամեն տեղ ոսկի գրով գրուած էին կայսեր ու կայսրուհոյն անունները, ամեն տեղ դրուած էին անոնց ծաղկապսակ կենդանագիրները : Իրիկուներ Պըքինեմի պայատը ճաշեցին . անկեց ետքը բազունին առաւ իր վեհափառ հիւրերը քեատրոն տարաւ, որ կարգէ դուրս փառաւորութեամբ զարդարուած էր, եւ վարագոյրը բացուելուն պէս՝ Անգղիոյ եւ Գաղղիոյ ազգային երգերը երգուեցան

սքանչելի նուագարաններով ու քաղցրաձայն երգիչներու ձայնով :

Ուրբաք օր, կայսրը, կայսրուհին, բագունին եւ Ալբերթ իշխանը բաց կառքի մը մէջ նստած՝ զնացին Սիւնըմ անունով գեղին մէջի Բիւրեղեայ Պալատ ըսուած հոյակապ տեսարանը տեսնելու : Հոն ալ շատ զուարճանալին ու իրենց աս-

տիճանին արժանաւոր մեծարանքներ ընդունելէն ետեւ, երկրորդ օրը դարձան Գաղղիա, եւ ապրիլի 22ին կիրակի օրը իրիկուան դէմ մտան Փարիզ :

Ո՛րջափ գեղեցիկ բան եւ ճրջափ օգտակար բաղդ է խաղաղասէր ու բարեկիրք ազգաց համար՝ իրենց բազապսակ գլխաւորներուն այսպէս

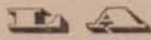
Հանդիսաւոր մտաւ կայսր եւ կայսրուհոյն Գաղղիացոց ի Ռեյնօրը :

իրարու հետ բարեկամութեամբ ու սիրով վարուիլը. եւ ճրջափ ցուալի կերեւեալ ասոր առջեւ այն սոսկալի բշխամութիւնն ու առեւտրիչներ՝ որով անդին ամբողջ ժողովուրդներ կրակ կրքափեն իրարու զլուխը, անմեղ արիւններու հեղեղներ կրվագըրնեն պատերազմի դաշտերուն մէջ, եւ արտասուաց վտակներով կոտորանեն աղ-

քատին ու հարբատին խաղաղասէտ բնակարաններ :

Ի ՓԱՐԻԶ, Ի ՏՊԱՐԱՆՆԵ Վ. ՌԵՄՔԷ:

PARIS. — IMPRIMERIE DE W. REMQUET ET C^o, RUE GARANCIÈRE, 5.

COLOMBE DU MASSIS

MESSAGER DE L'ARMÉNIE

PUBLIÉE SOUS LES AUSPICES

DE M. ÉDOUARD RAPHAËL GHARAMIAN.

ԳԻՆ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ.		PRIX D'ABONNEMENT :	
Ի Փարիզ, տարեկան	Ֆրանք 25 »	Paris, par an	Fr. 25 »
Արտաքոյ	28 »	Étranger	28 »
Գին միոյ տեսարակի	3 »	Prix d'un numéro	3 »

Տեղի ընկերադրութեան.		<i>On souscrit :</i>	
Ի ՓԱՐԻԶ, Ի ԳՐԱՆՈՅԻ ՊԱՐՈՆ Ճ. ԱՐԱՄԵԱՆ,		A PARIS, CHEZ M. D. ARAM,	
Ի Փողոցն Ան-Սիւլփիս, Թ. 38.		rue Saint-Sulpice, 38.	

ԲՈՎԱՆԴԱՆՈՒԹԻՒՆ.

- Ա. ԿԵՆՅԱԳՊՈՒՑ ԲԱՆԲ.
- Մեր ազգին անմիտան ըլլալուն կամ ըստելուն բուն պատճառները.
- Բ. ՏԵՍԱՐԱՆԲ ԵՒՐՈՊԱՅ.
- Համաշխարհական հանդես արուեստից Ի Փարիզ.
- Գ. ՀԱՆԳԻՍԱՐԱՆ ԱՆԻԱՐՀԱՇԷՆ ՄԱՐԳԿԱՆ.
- Սամուէլ Մուրատ եւ վարժարան նորա, եւ Վերսալե-տուջ վարժարանին Հ. Սարգիս վարդապետ թեոզո-րեան, Հայ. եւ Գաղղ.
- Գ. ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԹԱՆԳՈՐԱՆ.
- Գրամագիտութիւն Հայոց Ի միջին դարու (Պ. Վիկտորի Լանկուա) Հայ. եւ Գաղղ.
- Հայկազունք իննետասներորդի դարու. Հայ. եւ Գաղղ. (Նարայարութիւն.)
- Ե. ՓԱՐԻԶԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ.
- Ճանապարհորդութիւն վենապաա կայսեր եւ կայսրու-նոյն Գաղղիացոց լինկզիս:

SOMMAIRE.

- I. CONNAISSANCES UTILES.
- Causes de l'esprit de discorde attribué aux Arméniens.
- II. TABLEAUX DE L'EUROPE.
- Exposition universelle de Paris.
- III. GALERIE DES HOMMES DE MERITE.
- Samuel Moorat, son collège à Paris et le Directeur du collège, le R. Dr Sarkis Théodore. Arm.-Franç.
- IV. MUSÉE ARMÉNIEN.
- Numismatique de l'Arménie au moyen âge, par M. V. Langlois. Arm.-Franç.
- Les Arméniens du XIXe siècle, par M. Dulaurier. Arm.-Franç. (Suite.)
- V. CHRONIQUE MENSUELLE DE PARIS.
- Voyage de LL. MM. l'Empereur et l'Impératrice des Français en Angleterre.

1re Année. — Avril 1855. — N° 4.